П3825

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

МАТЕРИАЛИ ЗА НЕГОВОТО
ЧЕСТВУВАНЕ ПО СЛУЧАЙ
1050 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА МУ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

литер
II 3825

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

МАТЕРИАЛИ ЗА НЕГОВОТО
ЧЕСТВУВАНЕ ПО СЛУЧАЙ 1050
ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА МУ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
СОФИЯ · 1968

Б 438709

РЕДАКЦИОНЕН КОМИТЕТ

проф. д-р Димитър Ангелов, чл.-кор. Емил Георгиев,
акад. Петър Динеков, чл.-кор. Кирил Мирчев

ПРОВЕРКА
1969 г.

II 3825

Б 1981/68

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

941 Б+82 Б

ПРЕДГОВОР

Предлаганото издание съдържа доклади, съобщения и поздравления, посветени на великия просветител Климент Охридски по случай 1050 години от неговата смърт: доклада на акад. Димитър Косев, ректор на Софийския университет „Климент Охридски", произнесен на тържественото събрание, организирано от Националния комитет за всенародно честуване на Климент Охридски в залата на Софийската народна опера на 5 декември 1966 г., и докладите, съобщенията и поздравленията на участниците в научната сесия, уредена от Българската академия на науките и Софийския университет „Климент Охридски" и състояла се на 6—7 декември 1966 г. в големия салон на академията. Докладите от сесията, които са отпечатани в други издания, не се печатат отново. Това са докладите: на акад. Иван Снегаров „Епископската област на Климент Охридски" (отпечатан в Известия на Института за история, X, 1962, стр. 205 и сл.), на проф. д-р Димитър Ангелов „Българската народност и делото на Климент Охридски" (отпечатан в „Климент Охридски, Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му", София, 1966, стр. 7 и сл.) и на акад. Петър Динеков „Климент Охридски в развитието на българската литература" (отпечатан в посочения Сборник, стр. 25 и сл.). Материалите, които поместваме в настоящия сборник, допринасят да се изясни образът на великия деец, като добавят черти от неговия жизнен и творчески път и определят неговото значение за българите и за славяните изобщо.

ДЕЛОТО НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ И НЕГОВОТО ИСТОРИЧЕСКО ЗНАЧЕНИЕ

Акад. ДИМИТЪР КОСЕВ

Днес целият български народ заедно с всички славянски народи изразява своята дълбока почит към паметта и историческото дело на Климент Охридски, починал на 27 юли 916 г. в Охрид. В една далечна епоха, преди единадесет века, когато българският народ се утвърждаваше като единна славянобългарска народност и водеше борба за своята държавна и културна самостоятелност, Климент Охридски издигна факела на просветата и постави основите на образованието в България. Най-талантлив между непосредствените ученици на Кирил и Методий (създатели на славянската писменост), високо образован за своето време, надарен с рядко трудолюбие, несломим привърженик на славянската просвета, Климент Охридски отдаде цялата си енергия за развитието на образованието, езика и книжнината в България, за издигане културното равнище на своя народ.

Делото на Климент бе оценено високо още от неговите съвременници и по-късните средновековни писатели. До нас не са стигнали, а навярно не са и написани биографиите дори на такива крупни български държавници и военачалници от оная епоха, каквито са княз Борис и цар Симеон. А за Климент Охридски са написани няколко жития, едно от които „пространно". В тях са отразени ярко личността и забележителната дейност на родоначалника на българското образование.

Историческото дело на Климент Охридски не е, разбира се, случайно явление. Условията за неговото осъществяване бяха подготвени от закономерното развитие на българското общество през периода от основаването на българската държава в 681 г. до втората половина на IX в. През този период в течение на век и половина в България се извършват големи обществено-икономически, политически и културни промени.

Старата славянска родовообщинска племенна организация се разпада напълно и отстъпва място на феодалната система като по-висша обществено-икономическа формация. На тази основа и едновременно с процеса на феодализацията на държавата се развива и процесът на сливането на отделните славянски и прабългарски племена в единна славянобългарска народност. Сравнително малобройната прабългарска група се претапя и изчезва в славянското море, като оставя само името си на славянобългарския народ, на неговата държава и на страната. Българският народ стъпва здраво на историческата сцена. Неговото име почва все по-често

да се споменава в хода на събитията, а имената на самостоятелно съществуващите по-рано племена изчезват. Заедно с това българската държава набира все по-големи вътрешни сили, нараства нейната материална и военна мощ и под ръководството на феодалната класа води тежки борби с Византия за присъединяване земите на съседното славянско население, принадлежащо към българската група на южните славяни.

Нарастването на материалните и военните сили на феодална България издига все повече нейния международен авторитет и създава условия за развитието на по-висока култура. Новите европейски народи, преминавайки от разпадащата се родово-племенна организация към феодалния строй, изоставят постепенно старата езическа религия и възприемат по-прогресивната за времето християнска идеология и култура. Този закономерен процес бе подпомогнат в огромна степен от Западната и Източната Римска империя, която преди това при прехода от робовладелския към феодалния строй бе наложила християнството като официална религия в държавата.

Покръстването на българите, което историческата наука оценява като прогресивен исторически акт, има огромно значение за по-нататъшното обществено, политическо и културно развитие на България, поставя на дневен ред други важни задачи. На първо място трябвало да се утвърди новата християнска вяра чрез проповеди всред народа, чрез разпространението на християнската книжнина и пр. С тази задача се залавя изпратеното от Цариград византийско духовенство. Обаче не само народните маси, а и мнозинството от болярската класа не разбирали гръцкия език. Не по-маловажна била и задачата да не се допусне след покръстването накърняване на държавната самостоятелност на България, да не се позволи на византийското духовенство в България да се превърне в агентура на могъщата Византийска империя, чиито завоевателни стремежи спрямо българските земи били съвършено ясни. За успешното решаване на тези задачи огромна роля изиграло делото на братята Кирил и Методий, създатели на славянската писменост.

В научната литература съществуват твърде противоречиви схващания по въпроса коя азбука е създал Кирил — глаголицата или кирилицата — и коя от тях е по-стара. В противоположност на по-раншното утвърдено схващане, че глаголицата е създадена от Кирил, а кирилицата е съставена по-късно, през последните години редица учени се опитват да обосноват научно ново схващане, според което славянска писменост е съществувала още до Кирил и Методий. Някои считат, че тази предкириловска азбука е кирилицата.

Не е мястото тук, разбира се, да се спираме на споровете по тези въпроси, но доколкото те засягат и дейността на Климент Охридски, необходимо е, струва ми се, да се изтъкнат няколко общи съображения и най-известни факти.

И наистина, ако допуснем, че в България и изобщо у славяните е била създадена азбучна система много преди Кирил и Методий, възниква въпросът, защо е било необходимо тогава двамата братя да създават нова славянска азбука? Кирил и Методий са били едни от най-образованите мъже на своето време, познавали са много добре славянския свят и не са могли да не знаят, че съществува славянска азбука и писменост, ако тя действително е съществувала. В такъв случай с каква

цел те се залавят да съставят втора славянска азбука, и то по-сложна и по-трудна за писане в сравнение с кирилицата, която е по-опростена и следователно по-съвършена?

Средновековните биографи на Кирил и Методий единодушно твърдят, че създатели на славянската писменост са двамата братя. А Черноризец Храбър, един от най-крупните български писатели от така наречения „златен век" на българската книжнина, съвременник на Климент Охридски и цар Симеон, е написал специално съчинение „За буквите", в което обяснява как е възникнала и се е развивала славянската писменост в България до негово време. Преди покръстването, разказва Черноризец Храбър, славяните нямаха книги и си служеха с черти и резки, т. е. такива знаци, с които не могло да се пишат или превеждат книги. След покръстването славяните направили опит „да пишат славянската реч с римски и гръцки букви без устроение". Но с тези букви било невъзможно да се предаде точно славянската реч. След това Черноризец Храбър разказва как „Константин философ, наречен Кирил", съставил славянската азбука, като използувал гръцката азбука. В съчинението си Черноризец Храбър отбелязва и факта, че след Кирил и Методий съставената от тях азбука почнала да се развива и усъвършенствува в процеса на книжовната дейност. Защитавайки създадената от Кирил система от буквени знаци, Черноризец Храбър пише: „Ако ли пък някой рече, че не ги е нагласил добре, понеже и сега още се нагласяват, ще дадем този отговор: и гръцките също така много пъти са били нагласявани от Акила и Симах, а после и от мнозина други. Защото по-лесно е да се нагласи отпосле, отколкото да се създаде за пръв път."

„Нагласяването" т. е. усъвършенствуването на създадената от Кирил и Методий писменост е несъмнено дело на българските книжовници, между които и Климент Охридски. Така се е получила по-опростената и по-съвършена азбука, известна под името кирилица, която някои приписват само на Климент.

Историята на славянската писменост и книжнина показва, че в онази епоха най-благоприятни условия за развитието и разцвета на Кирило-Методиевото дело са били създадени в България. След бруталното изгонване на Методиевите ученици от Моравия най-добрите от тях се насочват определено към България. „Стремяха се към България — пише авторът на пространното житие на Климент — за България мислеха и на България се надяваха да им даде успокоение." Обаче само трима от тях — Климент, Наум и Ангеларий — успяват да минат Дунав със сал при Белград, където управителят на града ги приема радушно, облекчава страданията им и ги изпраща веднага в българската столица, защото знаем, че княз Борис търсел помощта тъкмо на такива високообразовани представители на славянската писменост.

Княз Борис и неговите най-близки помощници в провеждането на новата политика на държавата посрещат Климент, „мъж най-учен", и двамата му другари с изключително внимание. Ръководителите на държавата начело с княза отивали сами при Климент, разговаряли с него и обсъждали заедно предстоящите задачи. Според набелязания план за работа Климент бил изпратен в областта Кутмичевица с център гр. Охрид. По заповед на княза в Кутмичевица били създадени всички удобства и най-добри условия за дейността на Климент. Всичко това показва, че

тогавашните държавни ръководители на феодална България считали разпространението на славянската писменост, подготовката на кадри за развитието на образованието и културата като първостепенна държавна задача.

В Кутмичевица Климент започва оная широка и упорита дейност, която направи епоха в историята на българската просвета и култура. Биографите на Климент разказват с каква страст, енергия и всеотдайност разпространявал той всред народа християнското учение на български език. Климент обикалял непрекъснато околните, проповядвал „велегласно", беседвал „всенародно", поучавал, наставлявал. Най-голямата му грижа обаче била да подбере способни младежи и да ги подготви за бъдещи учители и културни дейци. „И никога ние — разказват съвременните му биографи — не го видяхме празен; но всякога, и денем и нощем, или деца учеше — и то по разни начини; на едни посочваше как се пишат буквите, на други обясняваше смисъла на писаното, а на трети оправяше ръцете, за да пишат — или се предаваше на молитва, или четеше, или пишеше книги. А понякога едновременно вършеше и двете работи: книги пишеше и децата обучаваше на някаква наука, понеже той знаеше, че безделието учи на всякакво зло." Работейки така неуморно в продължение на много години, той подготвил голям брой ученици. Във всеки окръг Климент оставил по триста ученици, които били „най-отлични от всички по живот и учение". Според неговите биографи общият брой на учениците му достигал до 3500 души. Тази внушителна за онова време цифра говори най-ясно за размерите и значението на неговата просветна дейност. Най-добрите си ученици той разпределял и назначавал по окръзи за учители, иподякони, дякони и свещеници. За пръв път в историята на България цяла армия от просветени български младежи тръгнала всред неграмотния дотогава български народ да го учи да чете и пише, да го поучава и наставлява на славянобългарски език.

Наред с учителската си работа Климент развивал и широка книжовна дейност. За развитието на младата българска просвета били необходими не само учители, но и книги на славянобългарски език. И Климент работил всеотдайно да задоволи тази нужда. Той превел и написал голям брой трудове, много от които в различни преписи, направени в различни страни и времена, са достигнали до нас.

След смъртта на княз Борис неговият наследник Симеон повикал Климент в столицата Преслав, изразил му своята дълбока почит и го назначил епископ на Дръмбица или Велика. „И така — пише неговият биограф — Климент стана пръв епископ на български език."

Като епископ Климент продължавал да работи неуморно: проповядвал всред народа, помагал на сираците, вдовиците, бедните, за които вратата му била винаги отворена, облагородявал диви фиданки, засаждал плодни дръвчета, построил манастир и черква в Охрид. Най-важно свое задължение обаче той и като епископ считал обогатяването на българската книжнина с нови трудове. При това Климент пишел просто и ясно, за да могат да го разбират всички. „За всички празници — разказва неговият биограф — той състави поучителни слова, прости и ясни, несъдържащи нищо трудно за разбиране, но такива, които бяха достъпни дори за най-простия българин, чрез тях той хранеше душите на най-простите българи, сякаш с мляко, поеше тия, що не бяха в състояние да приемат по-твърда храна."

Както бе вече споменато, някои историци приемат, че Климент е съставил кирилицата. По-вероятно е кирилицата да е произлязла от глаголицата по пътя на нейното усъвършенствуване, както отбелязва и Черноризец Храбър, в процеса на книжовната дейност на много средновековни български писатели. Но напълно естествено е Климент, който се стремял да пише на прост и разбираем за всички език, да се е стараел също така като педагог да опростява азбуката, за да я направи по-достъпна за децата.

Както и да е, независимо от това дали Климент има заслуги в съставянето на кирилицата или не, значението на неговото дело си остава огромно. Климент и неговият най-близък другар Наум първи запалиха на тогавашната територия на българската държава буйния огън на славянобългарската просвета, който не можаха да загасят и най-свирепите бури на българската история. В това се заключава величието на Климент, а и на неговия другар Наум, макар че неговата учителска дейност е твърде скромна. И тази огромна дейност на първия български учител и организатор на българското образование е проникната с гореща обич към неграмотния дотогава български народ, с горещо желание да се издигнат неуките българи до равнището на тогавашните знания и култура. Това най-добре са виждали и разбирали близките ученици на Климент и един от тях пише с чувство на дълбока признателност: „Всичко това Климент го даде на нас българите." Същите думи повтаря в пространното си житие за Климент и Теофилакт Охридски, архиепископ на цяла България след падането ѝ под византийско иго, един от най-учените византийски богослови по това време. Като архиепископ в Охрид Теофилакт се е отнасял, както е известно, високомерно и презрително към българите, но въпреки това той се прекланя пред Климент като пръв български учител и пръв епископ на български език.

Семената на просветата и културата, които Климент пося в българската земя, намериха благоприятна почва, поникнаха бързо и пуснаха дълбоки корени. Две главни огнища на оживена просветно-книжовна дейност се очертават в тогавашната българска държава — Охрид, избран от Климент за културен център на югозападната част на държавата, и Преслав, столицата на България, където след заминаването на Климент остава да работи Наум като учител и книжовник. По-такъв начин още в края на IX и през X в. възникват и се развиват две просветно-книжовни школи, които дадоха мощен тласък на културното развитие в страната. През X в. в България настъпва голям подем в духовния живот. Наред с Климент Охридски и Наум се появяват и други крупни за онази епоха писатели, учени, поети, като Йоан Екзарх, Константин Преславски, Черноризец Храбър (когото някои историци не без основание идентифицират с цар Симеон) и др. Техните произведения, написани на славянобългарски език, се преписват и разпространяват всред народа не само в България, но и в други славянски страни, в които историческото развитие бе поставило също така задачата да се създаде славянска писменост. Същевременно благодарение на широката просветна дейност на Климент, на големия брой подготвени от него ученици в България, през X в. можа да възникне и да се разпространи богомилската книжнина, която прониква дълбоко всред експлоатираните народни маси. Върху фона на този голям културен подем, който изигра изключително важна роля в по-нататъш-

ните съдбини на българския народ, най-ярко се откроява фигурата на Климент Охридски, основоположника на българското образование.

Но историческото развитие на България през следващите десетилетия и векове не предлагаше благоприятни условия за един нормален, постоянен възход на българската просвета и култура. Войните с Византия на юг и с разни нашественици от север изтощаваха материалните и живи сили на българското феодално общество. Сто години след смъртта на Климент България в жесток двубой с Византийската империя падна победена и загуби своята държавна самостоятелност за 168 години.

След възстановяване на българската държава в резултат на победоносното народно въстание в 1185—1187 г., под ръководството на братята Асен и Петър, в България настъпват отново по-благоприятни условия за развитието на просветата и културата. Особено значителен общ културен подем настъпва по времето на Асеновци и Шишмановци. Следвайки просветните книжовни и изобщо културни традиции, завещани от първата българска държава, българските учители, писатели и майстори разгъват широко творчество: откриват училища, строят дворци, крепости, църкви, манастири, творят художествени произведения, създават книжовни школи, между които школата на патриарх Евтимий и т. н. Този широк и нарастващ културен подем в България се прекъсва от османското нашествие. В края на XIV в. българският народ след героична борба падна под чуждо иго, което продължи близо 500 г. Това е несъмнено най-страшната и съдбоносна катастрофа в историята на България.

Свирепата буря на османското завоевание, която унищожи всички балкански средновековни държави, се разрази с най-голяма сила над Византия и българските земи. Тя разруши и отнесе огромни материални и културни ценности. Българската държавна организация бе унищожена, господствуващата болярска класа бе съборена и унищожена, стотици църкви и манастири бяха съборени, най-добрите български писатели емигрираха, десетки хиляди граждани и селяни бяха принудени да напуснат родината си, други хиляди бяха заставени от завоевателя да се откажат от вярата и народността си, българският патриарх Евтимий бе арестуван и заточен, а управлението на българската църква бе поверено на цариградския патриарх. Същевременно гъсти инородни маси се настаняваха в българските градове и най-плодородните полета на българската земя и като огромни клинове се вбиха в тялото на българската народност.

Устоите на средновековна България рухнаха, остана само българската земя и нейният народ, експлоатиран, лишен от всякакви права, без ръководители, непризнаван дори за народ, защото в очите на завоевателите българите бяха само гяури и рая. И това положение продължи векове. Изглеждаше, че българският народ няма бъдеще и е осъден да изчезне. Неговите врагове дори бяха уверени в това и се стремяха да го унищожат по пътя на асимилацията, физическото изтребление, дискриминацията и експлоатирането на религиозните му чувства.

Пита се откъде този народ намери сили да се спаси от гибел? Откъде той почерпи сили да излезе отново след четиристотингодишно чуждо робство на историческата сцена и да издигне знамето на борбата за национално и социално освобождение?

Тези сили българският народ намери в своята история, в своята многовековна култура, в най-широкия смисъл на тази дума. Процесът на културното развитие на един народ се проявява не само в създаването на най-различни паметници — строителни и книжовни, които могат да бъдат и унищожени, както се е случило с много от тях след падането на България под чуждо иго. Този процес се отразява дълбоко в съзнанието на народа, в неговия бит, в неговите нрави и обичаи, в неговите трудови навици и способности, изобщо в неговите творчески възможности, които никакъв завоевател не може да унищожи. Така можем да си обясним обстоятелството, че въпреки загубването на своята политическа и духовна самостоятелност и въпреки огромните разрушения на материални и културни ценности по време и след завоеванието българският народ, колкото подтискан, ограбван и обезправен да беше, оставаше на по-високо културно равнище от завоевателите. Това обстоятелство се подчертава от всички по-обективни чужди наблюдатели. И в най-мрачните времена на чуждото робство огънят на българската просвета, запален най-напред от Климент Охридски, не загасна. Той продължаваше да тлее и мъждука в манастирските килии, в занаятчийските одаи, в душите на стотици патриоти, които ревностно поддържаха грамотността и книжовната традиция в поробена България. Той се проявяваше в неписаните народни песни, предавани от поколение на поколение, в ръкоделната художествена промишленост и в най-различни други форми на народното творчество. И когато историческото развитие създаде по-благоприятни условия, огънят на българската просвета и култура запламтя отново буйно и неудържимо.

Културното превъзходство на поробения български народ над завоевателите бе доказано най-ярко през епохата на Българското Възраждане, на българската национална-демократическа революция. В продължение само на няколко десетилетия българският народ можа при невероятно тежки условия на султанския деспотизъм да създаде цяла мрежа от модерни училища, да основе своя Академия на науките, да издигне идеята за университет, да откърми писатели и поети като П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов, учени като М. Дринов, драматурзи, художници, архитекти, журналисти, велики революционни демократи, като Г. Раковски, В. Левски, Хр. Ботев, Л. Каравелов и т. н.

Можеше ли народ без богата стара култура, без многовековно културно развитие да постигне всичко това за няколко десетилетия, и то в обстановката на пълно безправие и свиреп деспотизъм? Дълбока истина се съдържа в често повтаряната мисъл, че най-богат източник на енергия на един народ е неговата история. И не е случайно, че когато закономерното развитие на българското общество през XVIII в. подготвяше бавно условията за възникване и разрастване на националноосвободително движение, неговият пръв идеолог Паисий Хилендарски започна с възкресяването на българската история, с разкриването на славното политическо и културно минало на България. Дълбок и проницателен историк и патриот, Паисий схващаше неразривната връзка на миналото, на народа с неговите настоящи и бъдещи задачи. В своята „История славеноболгарская“ той зове българския народ, простите орачи, копачи и занаятчии да почнат преди всичко да се учат на български език, да се просвещават, да изучават славното си минало, да преодоляват културната си изоста-

налост, която Паисий правилно обяснява със загубването на държавната самостоятелност на България и с робските условия на живота. И като вдъхновяващ пример Паисий посочва на своя народ делото на първите славянски просветители Кирил и Методий, делото на основателя на българското образование Климент Охридски, делото на българските учители и книжовници през средните векове.

Славянобългарският народ завари и наследи една древна култура, създадена на земята, в която той се настани, от нейните най-стари обитатели. Използувайки ценностите на тази култура, той създаде една по-висока култура, съобразно с възможностите, задачите и духа на средновековното българско феодално общество. Тази култура, която е ценен принос в общославянската и общочовешка култура, изигра по-нататък огромна роля в културното развитие на българския народ в ново и най-ново време. Върху основите на тази култура българският народ създаде през епохата на националното възраждане модерна национална култура, проникната с революционен демократически дух. А върху основите на цялото ни многовековно културно развитие днес българският народ при нови исторически условия твори с непознат по-рано размах културата в социалистическа България. Такъв е пътят на духовното развитие на всички високо издигнати народи. Процесът на възходящото културно развитие е дълъг, труден и сложен. Няма народ, който да е създавал или може да създаде висока оригинална култура без едно предшествуващо я дълго духовно развитие. Затова именно всеки народ счита като свой върховен дълг запазването на културните ценности, завещани от миналото. Впрочем културата е такава сила, която никакви разрушителни стихии не могат да унищожат. Ярък пример за това е и историята на българската култура, която въпреки разрушителните стихии на чужди нашествия и завоевания в миналото се е запазила, макар и много пострадала. И всеки, който се залови да унищожава духовни ценности, завещани от миналото ни, па макар и под формата на „велика пролетарска културна революция“ не може нищо друго да постигне освен славата на Херострата.

Размахът, бързината, дълбочината и богатството на нашата културна революция са резултат, по мое мнение, от три главни условия. Първо, от нашата социалистическа революция, която под ръководството на БКП раздвижи до най-висока степен творческите сили на народните маси и ги включи широко в културния живот; второ, от неспирния и нарастващ възход на материалните сили на социалистическа България. Бедността и оскъдицата никога не са били благоприятна почва за изграждането на голяма култура. Третото условие, това е усвояването и използуването на цялото културно наследство на човечеството, и преди всичко съхраняването и творческото използуване на културните ценности, които са ни завещали миналите български поколения. В такава светлина и делото, на което Климент Охридски отдава целия си живот, добива огромно значение за нашата съвременна културна революция. Защото той положи основите на българското образование и на българската просвета, които в социалистическа България се развиват бурно напред към все по-високи и по-високи върхове.

Разбира се, в съвременна България ние продължаваме делото на Климент Охридски при съвършено различни условия. Преди единадесет

века той ограмотявал хиляди млади българи и, както изглежда, мечтата му е била всички българи да бъдат грамотни, да могат да четат и пишат на своя български език. Това вече е постигнато. В социалистическа България няма неграмотни хора. Климент неуморно превеждал и съчинявал поучителни слова и други произведения. Сега библиотеките и книжарниците в социалистическа България са пълни с милиони научни и литературни произведения и всеки ден се печатат стотици нови. С една дума, просветното и книжовно дело, основите на което Климент Охридски постави преди единадесет века, сега в социалистическа България се осъществява и развива в грандиозни размери.

Но разликата между епохата на Климент и нашата социалистическа епоха не е само в количеството. Днес на нас е необходимо друго учение, друга наука и култура и други кадри, защото други са задачите, които трябва да решаваме. Днес на нас са необходими такива науки и такива кадри, които да съдействуват в най-висока степен на бурното развитие на България по пътя на социализма, които да могат да решават успешно проблемите на нашето движение напред към комунизма, които да развиват на все по-широк фронт нашата културна революция.

В съвременната епоха — епоха на грандиозна борба между социалистическата система, подкрепена от цялото прогресивно човечество и капиталистическата система, епоха на прехода от капитализма към социализма — на нас са необходими такава наука и култура и такива кадри, които, развивайки максимално материалните и духовните сили на нашето социалистическо общество, да издигат същевременно все по-високо престижа на социалистическа България, да увеличават все повече нейния принос за нарастването на мощта и притегателната сила на социалистическата система и по такъв начин да съдействуват за окончателното тържество на социализма на нашата планета.

В светлината на тези исторически задачи, начертани в перспективния план, изработен от VIII конгрес на БКП, и конкретизирани за следващите пет години от неотдавна състоялия се IX конгрес на партията, изпъква още по-ярко величието и историческото значение на делото на Климент Охридски. Защото днес, когато чествуваме всенародно 1050-годишнината от смъртта на Климент Охридски, на всички български патриоти е ясно и трябва да бъде ясно, че без неговата и на неговите съратници и ученици просветно-книжовна дейност преди единадесет века, нашето образование, нашата наука и култура не биха могли да достигнат до забележителните успехи, с които всички днес се гордеем.

Делото на Климент Охридски е дълбоко поучително. Със своята дейност той показа как безкористно и всеотдайно трябва да се работи за благото на народа.

Исторически факт е, че Климент и неговите другари, изгонени от Моравия, се насочват съзнателно, познавайки добре тогавашния славянски свят, към България и в нея те намериха най-благоприятни условия за разгръщане на творческите сили. На територията и със съдействието на българската държава Климент Охридски може да изпълни своята мисия и да създаде своето епохално дело. Същевременно обаче той ратуваше за разпространението на новата християнска култура и на славянската писменост и в другите славянски страни. Със своите дарби и със своята неуморна просветна дейност той се издига още в Моравия като един от

най-образованите ученици на Методий, като един от най-твърдите продължители на Кирило-Методиевото дело. А и по-късно, когато пристига в България, той работи, обективно погледнато, и за просветата на другите славянски народи. Неговото книжовно дело надхвърли границите на България и стана достояние на редица други славянски народи. Както е известно, поучителните слова и други произведения на Климент се преписват, разпространяват и използуват в редица славянски страни и по такъв начин съдействуват за развитието на тяхната просвета и книжнина. В такъв смисъл Климент Охридски принадлежи на всички славянски народи.

Животът и дейността на Климент Охридски са особено поучителни за съвременната младеж, за нейните учители от всички степени, за всички научни и културни дейци. Неговите ученици се отличавали, както разказва житиеписецът, във всяко отношение всред останалите членове на обществото. Той пишел и проповядвал колкото може по-ясно и просто, за да бъде разбран и от най-простия българин. Със своя скромен начин на живеене и с пословичното си трудолюбие той успял да извърши в течение на един човешки живот, в една страна, нямаща още просветни традиции, такава огромна просветно-книжовна, организаторска и обществена дейност, която и днес ни удивлява със своите размери и дълбочина.

Животът и дейността на Климент Охридски са наистина вдъхновяващ пример за българската учаща се младеж, за нейните учители, за всички дейци на науката и културата, за всеки български патриот.

Климент Охридски и неговото дело, което надживя вековете и намери най-голям разцвет в съвременна социалистическа България, са гордост на българския народ. То е един от големите приноси, които българският народ още преди единадесет века, в зората на своето културно развитие, внесе в общославянската и общочовешка култура.

Ще минат много векове, но славата на Климент Охридски и на неговото велико дело не само не ще потъмняват, а, напротив, ще светят още по-ярко върху фона на българската история, защото в една епоха на неграмотност той запали първото огнище на българското образование и на българската книжнина.

ОТКРИВАНЕ НА НАУЧНАТА СЕСИЯ
ВСТЪПИТЕЛНО СЛОВО

Акад. ВЛАДИМИР ГЕОРГИЕВ

Да се честву̀ва 1050-годишнината от смъртта на един крупен деец не е обикновено явление в европейския обществен живот. Честву̀ваният от нас Климент Охридски напълно заслужава да бъде помнен и прославян през второто хилядолетие, откакто е живял и работил, откакто е творил и се е борил.

В това необикновено юбилейно тържество ние си спомняме найнапред един от творците на писмеността, която вече второ хилядолетие лежи в основата на нашата култура. Като пръв помощник на великите основоположници на нашата писменост Кирил и Методий Климент е направил принос в нейното създаване, в нейното разпространение, в завоюването на високо място в обществения живот на нашите прадеди от нея. Неслучайно древният житиеписец го прави съучастник в създаването на славянското писмо, дори говори, че е създал по-ясно писмо от самия Кирил. И да не е създал едно ново писмо, той има безспорни заслуги за това, че нашите прадеди са започнали да пишат със свое писмо.

В лицето на Климент Охридски ние честву̀ваме днес един от основоположниците на нашия литературен живот. „Словата“ на Климент окончателно установяват книжовния живот сред нашите прадеди и сред широките славянски маси в източната половина на Европа. Те възникват от една нужда на епохата. С тях Климент е строител на новия културен живот сред нашите прадеди. Известни са неговите слова-образци, които са давали възможност на новия славянски свещеник да произнесе проповед на родния език на своите слушатели. Тая проповед е давала и първи напътствия за създаването на ново общество, което по своя духовен живот и морал е стояло несъмнено по-високо от предшествуващото — на езическия още първобитнообщинен строй.

Желая да отбележа, че Климентовите „слова“ не са обикновени произведения на средновековната мисъл, подчинена на феодално-религиозния мироглед. Климент превръща религиозната мисъл в обществено-политическа, доколкото продължава със своите слова и утвърждава делото на своите велики учители. Неслучайно едно от най-хубавите му „слова“ е Похвалата на Константин-Кирил. Климент поставя Кирил над черковните светци и дава по тоя начин ярко свидетелство за своята велика обществена и политическа мисъл. Похвалата на Кирил осветлява пътя на

Климентовите съотечественици и на цялото славянство да строят една нова култура и с нея и един нов живот.

Отбелязвайки участието на Климент в създаването на нашето писмо и нашата книга, следва да припомним и неговото участие в създаването на най-ранния славянски литературен език. Благодарение и на Климент необработеният в онова време славянски диалект се превръща в мощно оръжие, способно да предаде и най-тънки отсенки на мисълта. Тоя език, както е известно, служи като литературен на няколко народа през дълги столетия.

В лицето на Климент Охридски ние честваме великия педагог — организатор на нашето училищно дело. Интересно е, че Климент работи в нашите земи най-напред като учител, не като свещеник, макар и да е притежавал свещенически сан. Очевидно той е разбирал, че като учител той ще допринесе повече полза на народа си, отколкото като свещеник на някоя черква. И се отдава на учителското си призвание с голяма енергия и необикновено умение. Житиеписецът съобщава, че Климент е обучил 3500 ученици. Ако разделим това число на 30-те години, през които е работил в Македония, става явно, че Климент е приемал всяка година по около 120 ученици в своето училище. Ако обучението в неговото училище е траело няколко години, това значи, че е обучавал ежегодно по няколкостотин ученици. И как ги е обучавал? Не само на елементарна грамотност, но и на онова знание, което му е било присъщо и което го е издигало до върховете на съвременната човешка култура. И най-важно — в школата на Климент обучението се е водело на живия народен език. Имало ли е някъде в Европа през IX в. тъй голямо училище и при това училище, основа на обучението в което е бил народният език? Школата на Климент е била наистина цял университет, в който се е преподавала велика прогресивна наука.

В лицето на Климент Охридски ние честваме и строителя на славянската черква, която в продължителни периоди е играла голяма прогресивна и народностна роля. Под ръководството на Климент е процъфтяла една народностна черква, която в най-тежки времена на чужда агресия и опити за денационализация е съхранявала народния език, народните традиции, народностната култура и изобщо народността.

Климент Охридски стои при източниците на нашата древна култура. Но той не е само първостроител на тая култура, той е и борец за нея. Заедно със своите велики учители Кирил и Методий честваният от нас Климент е водил борба да наложи новото писмо, новата книга, новия литературен език, новата култура, да въоръжи с тях нашите прадеди, за да се противопоставят те на онези, които са им пречили да излязат на светлина. Това е била европейската реакция, която не е искала да допусне новите народи и широките слоеве до писмената култура, защото необразованите маси по-лесно се поробват и претопяват. Победата на писмеността, на училището, на черквата, изградени върху основата на родния език, е в голяма степен заслуга и на Климент, защото след смъртта на Кирил и Методий той застава начело на великата борба за тях.

Ние сме се събрали тук да честваме един истински народен деец от преди хилядолетие. Въпреки социалната поляризация през епохата и въпреки високия пост, който заема, Климент остава сред народа. Той учел хората не само на грамотност, но и на това как да уреждат всеки-

дневния си живот. Житиеписецът му съобщава например, че научил съгражданите си да облагородяват овощни дървета. Земите на тогавашната Югозападна България са прочути с плодните си дървета и аз мисля, че традицията за тяхното отглеждане води началото си още от Климентово време.

Климентовото дело е живо вече второ хилядолетие и това е гаранция, че то ще остане вечно живо. Нека то пребъде във вековете, нека процъфтява все по-мощно — за щастие и радост на всички славяни, за щастие и радост на цялото прогресивно човечество.

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ В НАУЧНОТО ДИРЕНЕ
ПОСТИЖЕНИЯ И ЗАДАЧИ

Проф. ИВАН ДУЙЧЕВ

Точно преди половин столетие, в 1916 г., в самия разгар на голямата война, един от най-видните тогавашни наши учени, покойният проф. Александър Теодоров-Балан, направи обстоен и задълбочен преглед на писаното дотогава върху живота и дейността на Климент Охридски.[1] В този преглед, изграден върху богати книгописни посочвания, може да се види какво бе сторено в изучването на живота и делото на един от най-заслужилите стари наши книжовници. Изследването на основоположника на българската библиография обаче има много по-голямо значение: то може да ни послужи като изходна точка, за да проследим онова, което бе извършено от двете по-нови поколения изследвачи в течение на изминалото полустолетие, да го преценим критично и да установим предстоящите задачи в това поле на научното дирене. През този полувековен период в много области на научната мисъл бяха извършени огромни промени благодарение на завоевания, които надминават всичко, постигнато дотогава, поне в някои отрасли на знанието. В областта на хуманитарните науки постиженията на новото време, разбира се, не са така богати и изненадващи. Все пак позволено е да се запитаме днес: какво са дали близките нам поколения от изследвачи за разкриване личната съдба и творчеството на един такъв старобългарски и славянски книжовник като Климент Охридски в сравнение с онова, което бе наследено от по-далечното минало? Климент Охридски е най-изтъкнатият представител на „златния век“ на старобългарската и славянска книжнина и това би значело да се прецени доколко изследванията върху този важен период

---

[1] А. Теодоров-Балан, Свети Климент Охридски в книжовния помен и научното дирене. Академична реч, четена на тържественото събрание на Българската академия на науките на 28 юли / 9 август 1916 г., за прослава на хилядогодишнината от смъртта на светеца. София, 1919. — Към събраните в труда на покойния наш славист библиографски посочвания сега могат да се добавят: Кл. Иванова, Климент Охридски, Библиография 1878—1944, София, 1966, гдето са дадени 292 заглавия на книги и статии по списания и вестници, обнародвани на български език. — Полезна е също статията на Л. Грашева, Литература върху Климент Охридски (1945 — юни 1966). В: Климент Охридски, Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му, София, 1966, стр. 439—446, гдето са дадени 135 заглавия на научни изследвания, научнопопулярни материали и художествени произведения. — Вж. също: Ив. Дуйчев, Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина. Критико-библиографски преглед. В: Сборник Климент Охридски (вж. по-горе), стр. 415—437. В настоящата статия са дадени допълнителни библиографски посочвания главно за новообнародвани изследвания и други материали.

от нашето историческо развитие са допринесли за разкриване приноса на един от неговите труженици.

Трябва да се каже, че ние днес познаваме доста добре живота на Климент Охридски благодарение на сравнително богатите и обилни исторически извори, с които разполагаме за него. Става дума преди всичко за две жития, съставени на гръцки език в периода между края на XI и средата на XIII в. от охридските архиепископи Теофилакт и Димитрий Хоматиан. Тези две жития носят всички достойнства и недостатъци на византийските извори, въз основа на които сме принудени да разкриваме множество страници из нашето минало: написани умело и витиевато, те отразяват чуждо отношение към събития и личности из миналото на славянството и в същото време липса на интерес и осведоменост по известни въпроси, които биха вълнували много повече всеки славянски книжовник. Затова пък в текста на двата византийски паметника откриваме следи от използувани стари славянски, по-точно казано, старобългарски книжовни първоизвори, които по-късно са изчезнали или изобщо са били унищожени. Теофилактовото житие на Климент Охридски, което в същност дава преглед и на цялата дейност на основоположниците на славянската писменост, е запазено в няколко ръкописа от XIII—XVI в. било изцяло или частично.[2] Освен широко познатите и използувани досега преписи на това житие не е изключена възможността да бъдат открити сред многобройните ръкописи от византийската и следвизантийската епоха и някои нови преписи, съвършено непознати или пък останали недостъпни и неизползувани досега. Основание за това предположение дава обстоятелството, че в два гръцки ръкописа от XIII и XIV в., съхранявани в римски книгохранилища, се съдържат откъси от Пространното Климентово житие, неизползувани досега и предлагащи някои нови и интересни четения.

Пред изследвачите на старата българска и общославянска литература се поставя следователно като задача да се направят допълнителни издирвания в това отношение: изненадите не са изключени! Доказ за това е, между другото, самият факт, че споменатите два фрагментарно запазени текстове съдържат четения, които поставят в нова светлина важни моменти от живота на старобългарския книжовник, като например за наименованието и следователно локализирането на областта, в която той е действувал. Съществуващите по-стари и некритични издания на Пространното Климентово житие[3] бяха заместени преди около петдесет години от критичното издание, подготвено от руския славист Н. Л. Туницки,[4]

---

[2] Посочвания за житието вж. у Дуйчев, пос. съч., стр. 416—424. Да се добавят още: ново издание на текста на паметника заедно с български превод и обяснителни бележки в книгата на А. Милев, Гръцките жития на Климент Охридски, София, 1966, стр. 7—164; А. Милев, Двете гръцки жития на Климент Охридски, Сборник Климент Охридски, стр. 143—155; Ив. Снегаров, Фотокопие от Охридския (Московския) препис на Пространното житие на Климент Охридски. Сборник Климент Охридски, стр. 173—219; Д. Дончев, Първият български превод на Пространното житие (на Климент Охридски), Учителско дело, бр. 75 (1439) от 23. IX. 1966 г., стр. 4 (за превода на Партений Зографски).

[3] За тези издания вж. подробности: Дуйчев, пос. съч., стр. 417—419; Милев, Гръцките жития, стр. 12—18. Срв. също Иванова, пос. съч., стр. 8—9.

[4] Н. Л. Туницкий, Материалы для истории, жизни и деятельности учеников св. Кирилла и Мефодия. I. Греческое пространное житие св. Климента Словенскаго. Сергиев Посад, 1918.

обнародвано през 1918 г. Това извънредно полезно и добре подготвено издание на паметника — което е легнало в основата и на широко достъпните днес преиздания на български от А. Милев[5] — би могло да бъде подобрено именно посредством привличането на нови преписи на Пространното житие. При наличието на съвременните средства за библиографско осведомление и, на второ място, при усъвършенствуването на техническите възможности изпълнението на тази задача — да се даде едно още по-добро критично издание, почиващо на цялостно използуване на всички налични преписи, не представя непреодолими трудности. Това трябва да бъде поставено като задача за осъществяване преди всичко пред изследвачите на старобългарската и старославянската литература. Досега текстът на Пространното Климентово житие е многократно превеждан на разни съвременни езици било изцяло, било частично и поради това той е широко достъпен и извън кръга на тесните специалисти.[6] Качествата на тези преводи зависят естествено както от подготовката и умението на преводачите, така и от особеностите на използувания като основа гръцки първообразен текст. По начало може да се говори за добри преводи, които заслужават доверие само след появата на критичното издание на Пространното житие от Н. Л. Туницки. В това отношение заслужава нарочно упоменание преводът на житието, направен от А. Милев, според критично преиздадения първообраз на Н. Л. Туницки.[7] Трябва да се припомни обаче, че при един още по-добре установен първообразен текст на Пространното житие на Климента чрез използуване на всички налични преписи може да се очакват съответно и изменения в преводите. Докато това издание, което трябва да бъде окончателно, не бъде осъществено, изданието на Туницки, неговите преиздания и направените по него преводи ще задоволяват нуждите на изследвачите.

Както при всеки отделен исторически извор, преди да се пристъпи към използуването на съдържащите се в него данни, наложително е да се разрешат някои предварителни въпроси около неговата датировка, авторство, първоизвори и стойност на отделните негови свидетелства. Този кръг от основни въпроси, свързани с Пространното Климентово житие, поставя пред изследвача някои изключително големи затруднения, над чието разрешение са се трудили вече няколко поколения учени, без да се постигне при всички случаи пълно единодушие. Тук на първо място изпъква въпросът за авторството на Пространното житие и съответно за епохата на неговото възникване. Някои загадъчни места от текста на житието (например твърденията на неговия съставител, че е бил ученик и приближен на старобългарския книжовник), както и обстоятелството, че не всички познати преписи носят изрично упоменание с името на автора на житието, са поставили под съмнение вече отдавна установеното мнение, че това произведение на византийската книжнина е дело на архиепископ Теофилакт Охридски.[8] Без да се излагат тук всички доводи против или в полза на това мнение, трябва да се заяви, че възраженията

---

[5] Последно издание: Милев, Гръцките жития, стр. 76—147.

[6] За преводите на житието вж.: Дуйчев, пос. съч., стр. 419—421; Милев, Гръцките жития, стр. 19—31.

[7] Милев, Гръцките жития, стр. 77—147.

[8] За подробности вж. Дуйчев, пос. съч., стр. 421—424; Милев, пос. съч., стр. 31—71; Двете гръцки жития, стр. 143 и сл.

против Теофилактовото авторство изглеждат неубедителни и следователно като се вземат под внимание всички доводи в тяхната целокупност, житието трябва да се приеме с голяма вероятност именно като произведение на споменатия охридски архиепископ. Не бива да се премълчава обаче обстоятелството, че въпреки числеността и убедителността на доводите в полза на Теофилактовото авторство не всички привърженици на противното становище са се отказали от него и то, от друга страна, бива подемано от нови изследвачи. Очевидно е, че в подкрепа на първото и несъмнено по-правдоподобно схващане трябва да се дирят допълнителни доводи от историческо, религиозно-догматично и стилово-езиково естество. Така например необходимо би било да се изяснят историческите обстоятелства на епохата — края на XI и началото на XII в., сиреч времето на византийското владичество в земите на Балканския полуостров и прилаганите от византийското правителство и Цариградската патриаршия похвати за асимилиране на подвластното славянско население именно чрез включване в пантеона на православието на светци от южнославянски произход, а съответно чрез унищожение на по-ранните славянски житийни паметници за тези личности.

Един важен и почти неопровержим довод за преценка на изказаните две противоположни схващания може да бъде извлечен от съпоставката между несъмнените Теофилактови съчинения и Пространното Климентово житие по отношение на прокараните догматично-богословски идеи, както и по отношение на стилови и езикови особености. Направеното досега от изследвачите е недостатъчно и би следвало да бъде продължен и задълбочен сравнителният анализ на паметниците. Въпросът за авторството на Теофилакт Охридски може да бъде изяснен допълнително и чрез правилния отговор на един второстепенен, но не по-малко важен проблем — именно проблема за използуваните от автора на житието първоизвори. Днес може да се приеме като вече установено, че Теофилакт Охридски е използувал старобългарски книжовен паметник — някакво загубено или унищожено по-късно Климентово житие, съставено от негов непосреден ученик и следовник, по-точно казано, от книжовник от първата половина или средата на X в. При отсъствието у средновековните писатели на ясно изразено съзнание за авторска принадлежност от този старобългарски първоизвор са били заимствувани буквални цитати и така са били включени в гръцкото Пространно житие, поради което за по-късните изследвачи са възникнали неочаквани трудности при решение на въпроса за авторството на житието. Възможно е също да е бил използуван повече от един старобългарски първоизвор, с други думи казано, съставителят да е имал на ръка освен казаното житие също и някои други старобългарски книжовни паметници, посветени на живота и дейността на Константин Философ-Кирил и неговите следовници. Отделни подробности в текста на Пространното Климентово житие заслужават по-задълбочено тълкуване и изяснение, отколкото това е сторено в съществуващата досега научна и научнопопулярна литература, като за тази цел се използуват по-добре и по-внимателно извори от византийски и славянски произход.

Вторият основен исторически извор за живота и дейността на Климент Охридски — именно Краткото житие, съставено през първата поло-

вина на XIII в. от охридския архиепископ Димитрий Хоматиан,[9] поставя пред изследвача сравнително по-ограничен брой проблеми за разрешение. Не е изключена възможността към познатите засега преписи на първообразния гръцки текст да може да се прибави чрез допълнителни издирвания сред многочислените гръцки ръкописи от византийската и следвизантийската епоха още някой нов препис. Същото се отнася и до преписите на средновековния славянски превод на този книжовен паметник. Ако и да разполагаме засега с някои добри издания на гръцкия първообраз и на средновековния славянски превод,[10] може да се изкаже пожелание за едно цялостно критично издание, в което да бъдат дадени успоредно, въз основа на всички познати и евентуално на нови преписи двата текста — гръцкия и славянския, по-точно среднобългарския — на този важен извор за живота на Климент Охридски. При използването също и на този книжовен паметник изникват някои спорни въпроси, на които трябва да се даде предварително отговор. Както при Пространното Климентово житие, в научната литература вече от почти едно столетие се водят спорове относно авторството на този житиеписен паметник, който е запазен в преписите без изрично посочване на неговия автор. Именно поради наличието на съмнения по въпроса за авторството в писанията на всички учени, като се започне от москополското издание от 1746 г., по-късната новогръцка преработка, използувана от Никодим Агиорит през 1829 г., после на В. И. Григорович от 1847 г., на П. Й. Шафарик от 1853 г., на В. А. Бильбасов от 1871 г., на Г. Баласчев от 1898 г., за да се стигне например до последните издатели като покойния Йорд. Иванов от 1931 г. и А. Теодоров-Балан от 1934 г.,[11] за да не се споменават многобройните съчинения на други изследвачи, които са се занимали специално или само мимоходом с паметника и неговите проблеми — този ценен исторически извор е даден понякога под името на споменатия охридски архиепископ или пък анонимно. Особена заслуга за разясняване на въпроса за авторството се пада на именития наш славист и отличен познавач на старобългарската литература проф. Йорд. Иванов, който още в началото на нашия век (именно 1908 г.) постави неговото решение на правилна основа, а по-късно, в изданието на гръцкия и славянски текст — което, нека бъде споменато между другото, остава засега най-познатото и най-широко достъпно издание на паметника — доразви и утвърди своето становище.[12] Напоследък един добър познавач на средновековната ни история и на нейните паметници, акад. Ив. Снегаров,[13] като се отрече от предишното свое схващане, изказа съмнение относно авторството на Димитрий Хоматиан и направи опит да при-

---

[9] За това житие вж. подробности: Дуйчев, пос. съч., стр. 424—428; Милев, Гръцките жития, стр. 167—187, гръцки текст, български превод и бележки; Двете гръцки жития, стр. 155—160.

[10] Издание на текста според препис от Протата на Света гора от 1485 г. заедно със средновековния български превод и библиографски посочвания вж. у Дуйчев, Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан, Сборник Климент Охридски, стр. 161—171.

[11] За подробни посочвания вж. Дуйчев, пос. съч., стр. 162—164; Милев, Гръцките жития, стр. 167—173; Двете гръцки жития, стр. 155 и сл.

[12] Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 314 и сл.; вж. също първото издание: София, 1908, стр. 59—60.

[13] I. Snegarov, Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida, Byzantino-Bulgarica, I, Sofia, 1962, p. 91 sqq.

пише житието на неизвестен по име „гръцки книжовник, който е бил по-слабо образован и по-малко осведомен върху историята на българите". Ако и да е позволено да се направят възражения на това ново схващане, мнението на един много добре осведомен и критичен изследвач, какъвто е акад. Ив. Снегаров, не може да бъде отминато, без да му се отдаде необходимото внимание. В известен смисъл въпросът за авторството трябва да се смята за открит отново, докато не бъдат преценени критично разсъжденията против авторството на Димитрий Хоматиан.

По своето съдържание Краткото Климентово житие, или наричано още „Охридска легенда", крие немалко загадки. Въпреки краткостта си по отношение на Пространното Климентово житие, в някои свои подробности то хвърля съвършено нова и по-обилна светлина върху живота на големия славянски просветител. Нека припомним преди всичко изричното негово посочване за българския произход на Климент: по думите на автора на житието Климент, „този велик наш отец и български светилник" произхождал „по род от европейските мизи, които обикновеният човек нарича българи". Между другите нови сведения заслужава да се спомене известието за издигането на „каменни стълбове" с надписи в областта, гдето е свидетелствувал Климент Охридски и в които се съобщавало за покръстването на българския народ.[14] Една епиграфска находка от времето на Първата световна война, когато бе открит прочутият български надпис, съставен на гръцки език и съобщаващ за покръстването на българите по времето на княз Борис Михаила[15] — става дума за т. нар. надпис от Балши в Албания, — потвърждава неотречимо достоверността на това известие на Краткото житие. Ако тези две основни твърдения на житието, както и някои други негови посочвания намират добро потвърждение, все пак остава въпросът за достоверността на някои други негови сведения — на първо място, известието за това, че на Климент се дължи изнамирането на нова славянска азбука в сравнение с азбуката, установена от славянските първоучители: „Той изнамери — съобщава житиеписецът — и други образи на буквите, по-ясни в сравнение с онези, които изнамери мъдрият Кирил." Възниква въпрос: може ли това съвършено ново сведение на Краткото житие да бъде тълкувано като посочване за извършена от Климент Охридски промяна на азбуката, чрез изнамиране и въвеждане в употреба на т. нар. кирилско писмо (определяно от някои автори като „климентица") и заместването на по-старата, Кирило-Методиева глаголица? Мненията на изследвачите по този въпрос са твърде разногласни и ако и да съществуват данни за правилността на това тълкуване, твърде трудно изглежда да се постигне единодушие. В същност това място от текста на Краткото житие бе дало основание на един много добър познавач на старобългарския език, покойния немски славист А. Лескин,[15a] да изкаже решително съмнение относно историческата достоверност на нашия паметник. Всички нови проучвания на паметника, които бяха направени от 1879 г., когато Лескин обнародва своето изследване върху Краткото Климентово житие, до

[14] Vita Clementis, auctore Dem. Chomatiano, cap. 9: Милев, Гръцките жития, стр. 178, 179.

[15] V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, pp. 174—176, nr. 15.

[15a] A. Leskien, Zur Kritik der kürzeren Legende vom Hl. Klemens. Archiv f. slavische Philologie, III (1879), pp. 79—83.

наши дни, допринасят за решението на въпроса в положителен смисъл. Каквито и колебания да съществуват при разглеждане на въпросите около авторството на житието, използуваните от неговия съставител — по мое мнение архиепископ Димитрий Хоматиан — първоизвори, най-сетне относно тълкуването на отделни сведения в текста на паметника, неговата обща достоверност днес вече не подлежи на съмнение. Напротив, Охридската легенда трябва да се посочи като един от най-ценните исторически извори за живота и дейността на Климент Охридски. Това признание на нейното изключително голямо значение естествено налага на изследвачите особени задължения както относно издаването на текста в първообраз и старославянски превод, така и при решението на свързаните с паметника проблеми и при тълкуването на съдържанието в отделните му сведения.

Климент Охридски е несъмнено един от славянските светители, който най-здраво е проникнал във византийската религиозно-църковна литература. В края на миналия век бяха издадени от покойния Г. Баласчев[16] няколко поетически произведения, съставени на гръцки език и посветени на неговата прослава: става дума за творби, предназначени за богослужението и запазени, както личи, само частично. Тези книжовни произведения, които са излезли изпод перото на неколцина от най-видните охридски църковни предстоятели през периода от края на XI до началото на XIV в. — Теофилакт Охридски, Димитрий Хоматиан, Константин Кавасила и Григорий, — имат ограничена стойност като исторически извори. Те заслужават обаче особено внимание именно като свидетелства за голямата почит, с която се е ползувал охридският просветител и книжовник и представят прояви на онова културно сътрудничество, което се установило между славяни и византийци през епохата на късното средновековие. С оглед на това би било необходимо да се продължат издирванията на текстове от този род и да се направи по-пълно, критично издание на въпросните поетически произведения още повече поради обстоятелството, че днес те са използуваеми само по едно почти недостъпно и сравнително рядко наше издание. Някои от тези произведения са познати и в среднобългарски превод, а превод на съвременен език, чрез който биха станали по-широко достъпни, изобщо не е правен. От страна на изследвачите досега е обръщано по-голямо внимание на споменатите исторически извори на гръцки език и излезли от ръката на византийски книжовници. Съществуващите извори на старобългарски и изобщо на славянски език за жалост са по-оскъдни и съдържат по-бедни посочвания: става дума за една служба, позната в сръбска редакция, но съставена въз основа на старобългарска подложка, възникнала вероятно наскоро след провъзгласяването на Климент за светец,[17] както и за някои кратки и небогати по съдържание славянски житийни текстове.[18] Бидейки издадени в различни публикации и доста пръснато, поради което са трудно до-

[16] Г. Баласчев, Климент епископ словенский и службата му по стар словенски превод с една част гръцки паралелен текст, София, 1898, стр. А'—МЗ'.

[17] Е. Спространов, Неизвестна служба на Климента, епископ словенски. Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност, София, 1912, стр. 347—351.

[18] За подробности вж. Дуйчев, Климент Охридски, стр. 428 и бел. 64—65.

стъпни, тези славянски извори за Климентовия живот заслужават да бъдат събрани, допълнени и издадени критично в едно общо, сборно издание.

В научната и научнопопулярната книжнина съществуват доста голям брой животописни очерци, посветени на Климент Охридски и обнародвани на разни езици. Двата най-обстойни и най-грижливо изработени труда в това отношение принадлежат на руския славист Н. Л. Туницки[19] и на акад. Ив. Снегаров,[20] който освен обнародваното през 1927 г. свое изследване ни е дал цяла редица приноси по отделни въпроси.[21] Сбити очерци върху живота и делото на Климент Охридски са вмъкнати в общите рамки на историята на старата българска литература: най-достъпни и най-осведомено са написани изложенията на П. Динеков[22] и Е. Георгиев,[23] излезли през последните две десетилетия. Освен това в нашата литература могат да се намерят няколко добре съставени научнопопулярни изложения върху живота на Климент Охридски с достатъчно богати посочвания за широко осведомление.[24] Особено задълбочено са

---

[19] Н. Л. Туницкий, Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад 1913. За други посочвания вж. Дуйчев, пос. съч., стр. 429 и бел. 66.

[20] Ив. Снегаров, Българският първоучител св. Климент Охридски. Живот и дейност, Годишник на Соф. университет, Бог. фак., IV, 1927, стр. 219—334.

[21] За подробности вж. Дуйчев, Климент Охридски, стр. 429 и бел. 67. Вж. допълнително: Ив. Снегаров, Великият просветител. В. Земеделско знаме, бр. 225 от 25. IX. 1966 г.; бр. 226 от 27. IX. 1966 г.

[22] П. Динеков, Стара българска литература, I, София, 1950, стр. 49—73; Климент Охридски в развитието на българската литература. Климент Охридски, стр. 25—37; Литературното дело на Климент Охридски. Литературен фронт, XXI, бр. 50 от 8. XII. 1966 г.

[23] Посочвания у Дуйчев, пос. съч., стр. 429, бел. 73. Вж. допълнително: Е. Георгиев, Създаването на Преславската и Охридската книжовни школи в средновековна България, Годишник на Соф. унив., Филолог. факултет, L. 1, 1955, стр. 30—60; Литература на изострени борби в средновековна България, София, 1966, стр. 30—43: Охридската книжовна традиция; Климент Охридски в развитието и борбите на българския народ и славянството Ново време, XLII, кн. 8, 1966, стр. 57—66; Климент Охридски, Народна култура, X, бр. 48 от 26. XI. 1966 г.; Охридската книжовна школа, Климент Охридски, стр. 53—77; Климент Охридски и създаването на книжовни школи в средновековна България, Славяни, кн. 7, 1966, стр. 3—4; Борец за славянска писменост, организатор на българското училище, велик педагог и писател, Учителско дело, бр. 94 (1458) от 6. XII. 1966 г., стр. 1, 3.

[24] Посочвания вж. у Дуйчев, пос. съч., стр. 429 и сл. Вж. допълнително следните научни и научнопопулярни приноси: Д. Ангелов, Българската народност и делото на Климент Охридски, Климент Охридски, стр. 7—24; Clement of Ochrida and Bulgarian Nationalhood, Etudes historiques, III, 1966, pp. 61—78; Българската народност и делото на Климент Охридски, Народна култура, X, бр. 26 от 25. VI. 1966 г.; бр. 27 от 2. VII. 1966 г.; Неоценим принос за формиране на българската народност, Учителско дело, бр. 99 (1458) от 6. XII. 1966 г., стр. 2; Епохалното дело на Климент Охридски, Поглед, бр. 49 от 5. XII. 1966, стр. 8—9, 12; Климент Охридски. Житие — битие, Народна култура, X, бр. 49 от 3. XII. 1966 г.; Ив. Богданов, Климент Охридски. Исторически очерк с научен коментар, София, 1966; второ издание: 1967; Ив. Венедиков, Климент Охридски и Добета. Климент Охридски, стр. 307—319; Р. Вечерка, И на вси славяни. Народна култура, X, бр. 49 от 3. XII. 1966 г.; (Д. Димитров), 1050 години от смъртта на Климент Охридски. София, 1966, с образни материали, възпроизводи на ръкописи и други паметници, кратка библиография накрая; Д. Дончев, Охридският просветител и Възраждането, Учителско дело, бр. 94 (1458) от 6. XII. 1966 г., стр. 3; М. Гечев, Климент Охридски и народната просвета, Народна просвета, 1966, кн. 9, стр. 74—83; Ф. Димитров, Честувания на Климент Охридски в миналото, Вечерни новини, XVI, бр. 4736 от 8. XII. 1966 г., стр. 4; Н. Драгова „Откриването" на Климент, Родна реч, 1966, кн. 9, стр. 21—23 (за Климентовите моши!); Кл. Иванова, Климент Охридски в българската художествена литература, Климент Охридски, стр. 405—414; Кирил Патриарх Български, Свети Климент Охридски — един

проучвани някои въпроси, отнасящи се до църковно-просветителната дейност на големия славянски книжовник. Такъв е въпросът за местонахождението на Климентовата църковна област, по който са се изказали неколцина от най-добрите изследвачи: В. Н. Златарски,[25] Г. А. Ильински,[26] Ив. Снегаров[27] и др., без обаче да се постигне единно становище. Предмет на научно изследване са били също отделни страни от многообразната Климентова дейност: работата му като народен просветител, като проповедник и като правист,[28] като нему се приписва между другото съставянето на един от най-ценните правни паметници на славянското средновековие — Закон судный людьм. Както може да се предполага, заслугите на охридския книжовник и проповедник са били признати още от неговите съвременници и близките следни поколения, вследствие на което съобразно с духа на епохата той е бил удостоен с църковна канонизация. Това признание е дало отражение в литературата и изобразителните изкуства. За увековечаване на неговата памет и като израз на култ към личността и делото му са били създадени изображения в иконописанието, живописта и дървената скулптура,[29] които, ако и хронологически най-често да стоят далече от времето, когато той е живял и действувал и поради това предават по-скоро предполагаем и идеален образ, а не реален портрет — са били предмет на многократни проучвания.

Най-значителната проява в дейността на Климент Охридски съставят несъмнено неговите книжовни занимания като преводач и самобитен писател. Тази страна от неговата дейност е проучвана или поне засягана сбито от многобройни изследвачи в нарочни монографии и в общи изложения върху историята на старобългарската и старославянската литература. Сведения за неговия книжовен принос могат да се черпят от свър-

---

от основоположниците на българската църква. В. Земеделско знаме, LXIV, бр. 287 от 8. XII. 1966, стр. 3; Климентовите тържества, Народна култура, X, бр. 50 от 10. XII. 1966 г., стр. 1; К. Мечев, Климент Охридски. Творчески образ, София, 1966; Климент Охридски. Родна реч, 1966, кн. 9, стр. 18—21; А. Милев (Климент Охридски) в гръцките извори, Народна култура, X, бр. 49 от 3. XII. 1966 г.; Краткото житие (на Климент Охридски), Литературен фронт, XXI, бр. 50 от 8. XII. 1966 г., с извадки в превод; Вл. Найденов, Климент Охридски и неговото време, Народна култура, X, бр. 49 от 3. XII. 1966 г., стр. 1; П. Петров, Климент Охридски и неговата епоха, Климент Охридски, стр. 39—52; Ст. Петров, Творци, паметници и традиции на старобългарската музикална култура. Климент Охридски, стр. 393—403; Б. Райков, Ранни календарни вести за Климент Охридски. Пак там, стр. 321—325; Цв. Романска, Климент и Наум в народните предания, Хиляда и сто години славянска писменост, София, 1963, стр. 377—382; М. Стоянов, Климент Охридски и българската възрожденска книжнина, Климент Охридски, стр. 327—337.

[25] В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I. 2 (София, 1927), стр. 263 и сл. Срв. друго у Дуйчев, пос. съч., стр. 430, бел. 89.

[26] Г. А. Ильинский, Об епископском титуле Климента Словенского. Мак. преглед, VII, кн. 4, 1932, стр. 11—24.

[27] Посочвания вж. у Дуйчев, пос. съч., стр. 430, бел. 91. Вж. допълнително: Ив. Снегаров, По въпроса за епархията на Климент Охридски. Климент Охридски, стр. 291—305.

[28] Посочвания вж. у Дуйчев, пос. съч., стр. 430; тук по-горе, бел. 24.

[29] Вж. Дуйчев, пос. съч., стр. 430. Допълнително вж.: А. Василиев, Образът на Климент Охридски в българското изкуство, Климент Охридски, стр. 339—385; Образът на Климент, Учителско дело, бр. 94 (1458) от 6. XII. 1966 г., стр. 4; Образът на Климент Охридски в нашето изобразително изкуство. В. Труд, бр. 281 от 30. XI. 1966 г.; Образът на Климент Охридски, Славяни, 1966, кн. 7, стр. 10—11; Т. Герасимов, За образа на Климент Охридски върху обкова на евангелие от XIV в. Климент Охридски, стр. 387—392.

заните положително или предположително с неговото име произведения, както и от някои косвени посочвания, като например в съществуващите животописни очерци за него: Пространното и Краткото Климентово житие. Както е известно обаче, установяването на авторството на едно или друго произведение от епохата на старата славянска книжнина като дело именно на Климент Охридски създава необикновено големи трудности. Вследствие на това в научната литература съществува и до ден днешен пълно разногласие дори по въпроса за броя на неговите произведения.[30] Известен брой текстове са приписани на Климент въз основа на преките посочвания в насловите, така, както са дадени в средновековните славянски ръкописи, други, напротив, са му приписани след сравнителен езиков и стилов анализ, както и въз основа на идеен разбор. За съжаление тази научноизследователска работа все още не може да се смята за завършена. Главната пречка за това е обстоятелството, че досегашните издания на неговите или приписвани нему съчинения невинаги са задоволителни. С огорчение трябва да признаем, че най-ограничена заслуга за издаването на автентичните или предполагаеми Климентови съчинения се пада точно на българските учени от предишните поколения. Най-големият брой издания на Климентови съчинения дължим на усилията и учеността на редица учени от другите славянски страни: В. М. Ундолски, архимандрит Леонид, П. А. Лавров, А. Соболевски, Н. Л. Туницки, Л. Стоянович и други, към които трябва да се добавят имената още на нашите учени Д. Ласков и Йорд. Иванов.[31] Към всички тези издания на Климентови творби може да

---

[30] Посочвания за книжовната дейност на Климент Охридски вж. у Дуйчев, пос. съч., стр. 431 и сл. Допълнително вж.: Б. Ст. Ангелов, Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски, Климент Охридски, стр. 79—105; Л. Грашева, Някои изобразителни принципи в похвалните слова на Климент Охридски, пак там, стр. 267—278; Ив. Дуйчев, Книжовната дейност на Климент Охридски, Славяни, 1966, кн. 7, стр. 8—9; К. Мечев, Климент Охридски и общото похвално слово за Кирил и Методий, Климент Охридски, стр. 279—290; Д. Иванова-Мирчева, Книжовни влияния върху Климент Охридски. Прокъл Константинополски, Български език, XVI, кн. 5, 1966, стр. 457—471; Климент Охридски и Йоан Екзарх като създатели на слова, Климент Охридски, стр. 243—265; Х. Поленаковић, Климент Охридски и четири рајске реке. Прилози, XXXII, 1—2, 1966, стр. 86—88; Дж. Трифуновић, Тројство композиције Климентових беседа. Књижевност и језик, 1966, кн. 3, стр. 227—232. За азбуката и езика вж.: Б. Велчева, Глаголицата и школата на Климент Охридски, Климент Охридски, стр. 133—141; Ив. Гълъбов, Климент Охридски и ранните школи на стария български език, Български език, XVI, кн. 5, 1966, стр. 440—456; К. Мирчев, Климент Охридски и старобългарският книжовен език, пак там, стр. 417—420; Езикът (на Климент Охридски). Народна култура, год. X, бр. 49 от 3. XII. 1966 г. — Не ми са достъпни следните два сборника: Б. Конески, Х. Поленаковић, А. Спасов, Р. Угринова, Книга за Климент Охридски, Скопие, 1966; вж. рецензията на Р. Маринковић: Прилози, XXXII, 3—4, 1966, стр. 290—292, Съдържа следните статии: Х. Поленаковић, Климент Охридски — живот и дейност (стр. 5—68); Бл. Конески, Охридската книжевна школа (стр. 68—87); П. Илијевски. Две слова на Климент Охридски и едно на Іован Екзарх во еден ракописен зборник от XV век (стр. 89—109); Д. Коцо, Климентовиот манастир Св. Пантелејмон и раскопката при Имарет во Охрид (стр. 129—171). Също: Словенска писменост — 1050 години на Климент Охридски, Охрид, 1966, който съдържа (вж. Маринковић: Прилози, XXXII, 3—4, 1966, стр. 292—296), между другото, статиите: Б. Конески, Охридска книжевна школа (стр. 57—62); Х. Поленаковић, Климентовата традиција во книжевност (стр. 73—86); В. Вангели, Од литературата за Климент Охридски (стр. 87—89); Цв. Грозданов, Портретите на Климент Охридски во средновековната уметност (стр. 101—109).

[31] За подробни указания вж. Дуйчев, Климент Охридски, стр. 433 и сл. Допълнително вж.: Б. Ст. Ангелов, Съчиненията на Климент Охридски в старославянската книжовна традиция, Български език и литература, 1967, кн. 1, стр. 7—10; К. М. Куев,

се направи една обща критична бележка: те са твърде пръснати, най-често се обнародват единични произведения и понякога дори по отделни преписи; най-сетне — с оглед интересите на днешните изследвачи — това са пръснати издания, в най-голямата си част остарели и трудно достъпни. Всичко това налага неизбежно един извод: необходимо е ново, пълно и критично издание на всички произведения, които по един или друг начин се приписват на Климентовото перо. Онова, което покойният Йорд. Иванов преди няколко десетилетия бе оповестил като свое лично изследователско дело — издание на Климентовите съчинения, днес може и трябва да се осъществи като колективно дело с много по-големи изгледи за успех.

Климент Охридски е най-видният представител на старобългарската и общо старославянската литература в епохата непосредствено след Константин Философ-Кирил и Методий. Огромният интерес към неговата личност и дейността му днес е още по-засилен и оправдан, отколкото други път в миналото. А от това произтичат задължения, на които днешните изследвачи трябва достойно да се отзоват.

Климентови съчинения в някои съветски книгохранилища, Български език, VI, 5, 1966, стр. 522—526; Един необнародван препис на Климентовото слово за Михаила и Гавриила. Климент Охридски, стр. 221—242; К. Мирчев, Неизвестен препис на Климентовото слово за архангелите Михаил и Гавриил от 1359 г., Български език, XVI, кн. 5, 1966, стр. 421—429.

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ И РАЗВОЯТ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Чл.-кор. КИРИЛ МИРЧЕВ

Книжовната продукция на основаното от Климент Охридски в самия край на IX в. западнобългарско просветно огнище е била не само значителна по своето количество, но и доста разнообразна. Още в самото й зараждане заблестяват преди всичко забележителните и оригинални трудове на нейния основател. Известно е, че Климент Охридски е отделял време и за преводаческа дейност, насочена преди всичко към допълване на онази необходима за черковния ритуал канонична литература, която все още е оставала непреведена на старобългарски език. Имаме пълно основание да предполагаме, че в средата на новооснованото книжовно огнище доста рано започват книжовна дейност и редица други труженици, подготвени за тази цел предимно чрез усилията на неуморимия Климент, а малко по-късно и на Наум. Голяма част от тази дейност е имала без съмнение практическа насоченост. Чрез усилено преписване на канонична старобългарска литература се е целяло да се задоволят нуждите на организираната от Климент славянобългарска църква в тогавашните български области от необходимите й книги на роден език. Скоро книжовната продукция на Охридското просветно огнище си спечелва голям авторитет в българските земи. За високия стадий на развой, до който тя достига в течение на X и XI в., не са съвсем без значение и някои данни, които се отнасят до нейното външно оформяване. Предлага ни ги така нареченото Асеманиево евангелие, старобългарски паметник от X—XI в., най-пряко свързан с Охридска почва и забележителен между цялата достигнала до наши дни глаголическа писменост с майсторското си изпълнение, с великолепното калиграфско изкуство, намерило отражение в неговите страници.

От цялата внушителна книжовна продукция в западните български области, с главен център Охрид, преки паметници, писани в периода от края на IX в. до началото на XII в., т. е. в така наречения старобългарски период от развоя на българския език, са запазени в много ограничен брой. По съдържание те са изключително канонични книги — няколко евангелски текстове било от типа на така наречените *пълни* (тетра), било от типа на изборните (апракос), един псалтирен текст, част от сборник, съдържащ молитви и обредни наставления, част от друг сборник, съдържащ слова и няколко по-дребни отломъци с подобно съдържание. Всичко останало, свързано пряко с този период, в голям процент е пропаднало или се е запазило, в това число и доста голяма част

от съчиненията на Климент Охридски, в късни преписи, отдалечени от времето, в което са възниквали съответните трудове с два, три, четири, а понякога с пет, шест века. При това голяма част от тези късни преписи са писани на чужда, руска или сръбска, редакция на старобългарския език. Аналогична е съдбата и на книжовната продукция на Преславската старобългарска школа. С изключение на два-три ръкописа с канонично или пак с тясно религиозно съдържание, всичко, което не е изчезнало безследно, е запазено в късни преписи, вършени след XI в., т. е. през така наречения среднобългарски период, когато строгите норми на старобългарския език са вече в една или друга степен разколебани и когато в преписите са могли да се промъкват не само граматични, но и лексикални новости и отклонения, а често пъти и по-чувствителни редакционни промени.

Разпределението на запазените старобългарски паметници на западни и източни става въз основа на езиков критерий. Най-решителна роля в това отношение изиграва една фонетична особеност, която се появява в по-малко или по-широко разпространение в една част от паметниците. Това е промяната на така наречената твърда ерова гласна в гласна *о* при определени позиции в думата, т. е. фонетичната промяна на едно сънъ в сонъ, на вънъ във вонъ,на тъкъмо в токъмо и т. н. Процесът е бил чужд на Кирило-Методиевите оригинали, но той е типичен и до днес в западните български говори, което дава пълно основание да се допуска, че старобългарските паметници, които го отразяват, са били писани именно в западната половина на българската езикова територия.

С тая западнобългарска фонетична черта се характеризират по-голямата част от старобългарските паметници, пряко свързани с X и XI в. Обикновено се приема, че те са продължители на езиковите особености на основаната от Климент Охридски западнобългарска книжовна школа, вследствие на което се смятат като оцелели нейни най-ранни представители. Освен изтъкнатата преди малко фонетична особеност — преходът на твърдата ерова гласна в определени позиции в гласна *о* — изследвачите подчертаха и други някои техни особености в сравнение с източните старобългарски паметници. Така се установи една езикова характеристика на Охридската школа, която от много отдавна вече битува като общо място в славистиката. Същината на тая характеристика се състои в следното — в езиково отношение Охридската школа се отличава с консервативност и архаичност. Тая характеристика безспорно почива на правдоподобна основа. Както видяхме, западните старобългарски текстове са предимно евангелски и техните езикови особености се открояват най-ясно при сравнение с, общо взето, точно установения в науката езиков облик на загубените Кирило-Методиеви оригинали. Сравнението именно установява, че западните старобългарски паметници остават в значителна степен верни на тия оригинали в граматично и лексикално отношение и бележат по-малко отклонения от тях в сравнение с източните старобългарски паметници. Необходими са обаче някои доуточнявания в така установеното съотношение между западните и източните старобългарски паметници. Всестранното изследване на тия паметници е процес, който не спира. Не можем да не отбележим, че в последно време възникват нови аспекти, които ни карат да вярваме, че се намираме пред ново групиране на паметниците. Ще обърна внимание само върху

няколко обстоятелства. Сравнението между западните и източните старобългарски евангелски текстове става при напълно неравномерни величини — четири паметника от едната, западната страна се сравняват с един единствен източен, пощаден от жестокия зъб на времето. Ние естествено нищо не знаем за загубилите се източнобългарски евангелски текстове от X и XI в. При това оцелелият източнобългарски паметник, така наречената Савина книга, в много отношения заема особено място сред старобългарските паметници. Той е писан от сравнително взето неподготвен преписвач, който в първата част на ръкописа си прави своеволни отклонения от своя извод, дава свободна изява на редица особености на своя източен говор и по тоя начин ни е завещал един документ от неоценимо значение за историческата българска диалектология. При работата обаче върху втората половина на ръкописа вниманието на преписвача се изостря, той е по-дисциплиниран и по-точен. Проучването на тази част на ръкописа, извършено в последно време така прецизно от нашия уважаван гост от Прага проф. Хоралек, показа, че тя има много по-архаична база, отколкото съответната част в прочутото Асеманиево евангелие. Нямаме основания да допускаме, че преписвачът на Савина книга е бил единственият, който е могъл, когато нуждата е изисквала това, да прояви взискателност към себе си и да остане по-верен на архаичните старобългарски образци. Положително сред загубените източнобългарски паметници е имало и такива, които по архаичност на езика едва ли са отстъпвали на оцелелите западнобългарски паметници. В подкрепа на това можем да подчертаем и някои нови наблюдения, според които източнобългарските паметници превъзхождат по най-решителен начин западнобългарските с употребата на такива архаични черти като безпредложния местен падеж или родителния падеж за време. С многобройни архаизми също така в синтаксиса, чужди на западнобългарските евангелски текстове, се отличава и източнобългарският паметник Супрасълски сборник, който по съдържание не е евангелска книга.

Сравнителната архаичност на западнобългарските паметници се определя предимно въз основа на техните лексикални особености. Сред граматичните им особености главна тежест се слага върху някои архаични аористни типове и архаични причастни форми. Взрем ли се обаче във фонетиката на тези паметници, ще забележим и у техните преписвачи стремеж към осъвременяване, към отклонение от архаичното. Толкова честата замяна на твърдата ерова гласна в определени позиции с гласна *о*, т. е. промяната на кирило-Методиевско сънъ в сонъ, на тъкъмо в токъмо, на дъждь в дождь стои в рязко противоречие с всякаква архаичност и консервативност.

Оцелелите старобългарски паметници, западни и източни, са отдалечени от същинската Кирило-Методиева епоха с период от век, век и половина. Постепенното откъсване от старината е процес напълно естествен и общ за всички ръкописи. Това откъсване обаче е било различно по степен в отделните диалектни области на българския език. Въпреки архаичната втора част на Савина книга, въпреки важното обстоятелство, че в източните старобългарски паметници се установяват архаични черти, които не се срещат или се срещат рядко в западните паметници, процесите на обновяване на старобългарския литературен език чрез вмъкване в него на по-нови граматични и лексикални особе-

ности е бил по-бърз в източните български области. Често пъти фактите ни дават основание дори да говорим, че на източнобългарска почва се е прибягнало към нова редакция на Кирило-Методиевите преводи. Процесите намират добро отражение и в по-късната литература от XII и XIII в. При сравнение например на Охридския апостол, западнобългарски паметник от XII в., със Слепченския апостол, източнобългарски паметник от същото време, ясно проличава по-упоритото придържане на западнобългарския паметник към архаични образци в областта на глаголите и имената. Все пак за необикновената сложност на явленията говори доста красноречиво фактът, че в очевидно по-архаичния в своята цялост паметник Охридски апостол от XII в. се срещат изолирани прояви на нови езикови явления, като замяна на голямата носовка с ерова гласна, членна форма, нови глаголни окончания за сегашно време, от които няма и помен в Слепченския апостол и които очевидно повишават стойността на западнобългарския паметник за историята на българския език.

При характеристиката на взаимоотношенията между западните и източните старобългарски паметници голяма тежест се слага, както подчертахме, върху лексикалната страна. Действително в западните паметници е оцеляла една редица лексикални архаизми, които в източните паметници са заменени отчасти с нови. Наличието на лексикални архаизми в западните паметници, като се има пред вид общата им консервативност, не може да ни изненадва. Те са пряко наследство от Кирило-Методиевите оригинали и не могат да се окачествяват като западнобългарски елементи. Солунският диалект на братята Константин-Кирил и Методий като периферен български диалект се е отличавал и с архаична лексика. Но цялата негова граматична структура както днес, така и в IX в. е била свързана предимно с югоизточните диалекти, а не с диалектите в Западна Македония. Естествено и по-типичната за него лексика е имала предимно източнобългарски характер. Ние и до днес не сме успели да локализираме една малка редица архаични лексеми, намиращи се в паметниците от западнобългарски произход. Голяма е вероятността и да не отбележим някакъв голям успех в тая насока, защото въпросните думи са могли да имат характер на архаизми в солунския диалект още в IX в. и отсъствието на каквито и да било следи от тях в съвременните български диалекти е лесно разбираемо. Някои нови издирвания ни убеждават във връзката на тези архаизми с източнобългарската лексика. Така например архаичното старобългарско наименование на *квачката* лажьа, отбелязано единствено в западнобългарския паметник Асеманиево евангелие и смятано в славистиката като несъмнена особеност на първоначалния Кирило-Методиев превод, се откри напоследък в източнобългарски паметник от XIII в., при това с характерна промяна във формата му — лажька — явно свидетелство, че думата е била употребявана до XIII—XIV в. в източните български диалекти, като е преминала към категорията на думи с по-обикновена суфиксация. Типичната за нея първична наставка *-ѣja* става непродуктивна в български език още в X в.

Няма никакво съмнение, че Климент Охридски е писал на глаголица. От друга страна, всички глаголически старобългарски паметници, запазени до днес, имат западни български езикови черти. Ето защо десетки години подред в славистиката се смяташе, че глаголицата е била непозната в Източна България. По тоя начин се оформи схващането, че

една от най-отличителните черти на западнобългарските просветни огнища с център Охрид е било глаголическото писмо, което те са използували. През двадесетте години на нашия век обаче при разкопките на Кръглата Симеонова църква в Преслав бе открит глаголически надпис. Оттогава схващането, че глаголицата е била непозната в Източна България, бе разколебано. Въпреки това и до днес, когато се бележат различията между Охридското и Преславското старобългарско просветно огнище, продължава да се твърди, че първото е било глаголическо, а второто кирилско.

Въпросът за употребата на глаголицата в българските земи трябва да се разглежда в исторически аспект, за да се получи по-точна представа за нейната употреба в двете старобългарски просветни огнища. Старобългарската литература в своя най-ранен период е била глаголическа както в източните, така и в западните български области. Тя не е могла да бъде друга. Предположението, че в Източна България е имало напълно оформено кирилско писмо преди пристигането на Кирило-Методиевите ученици, е малко вероятно. Използуването на гръцкото писмо за предаване на българска реч се е намирало на онзи първобитен стадий, който така ясно ни е засвидетелствуван от Черноризец Храбър, т. е. това са били опити за приспособяване на гръцкото писмо към българската реч безъ оустроенiя, т. е. без наличието на такива буквени знаци, с помощта на които да могат да се предават типичните български звукове. Бързото преобразяване на гръцкото майускулно писмо в славянобългарска кирилска азбука е станало благодарение на това, че глаголицата е предлагала готови образци на букви, изразяващи типичните български звукове. Начертанията на тези букви са били видоизменени, за да се доближат стилно до гръцките букви. А една от тях, буквата, изразяваща звука *ш*, е била възприета в кирилицата без всякакви изменения, защото с простите си начертания се е пригаждала напълно към нейния стил. Трябва да се приеме, че славянската кирилица е започнала да прониква в българската книжнина в самия край на IX в. Нейното по-нататъшно разширение е получило обаче бърз тласък главно благодарение на факта, че тя е представяла само едно удобно допълване на гръцкото писмо, което е било широко известно в тогавашните просветени български среди. Този неин усилен ход се е извършвал спонтанно, без видими сътресения. Не виждаме основания да се твърди, както това се прави в последно време от някои учени, че изтласкването на глаголицата от кирилицата е било съпроводено от някакви драматични борби сред българските книжовници. Напротив, ние сме свидетели на пълната зависимост на кирилицата от глаголицата, нещо невъзможно, ако се допусне, че тези две писмени системи са били изправени враждебно една срещу друга.

Кирилицата, както изтъкнахме вече, дължи своето бързо възникване на глаголицата, от която тя заимствува необходимите ѝ буквени знаци за типичните славянобългарски звукове. Писмото на най-ранните старобългарски кирилски паметници е напълно под властта на ортографските особености на глаголическите паметници, особено що се отнася до употребата на носовите гласни и тяхната йотация. Дори в кирилски паметници от самия край на старобългарската епоха, например в Енинския апостол от втората половина на XI в., наблюдаваме пълно подражание не само на правописните похвати на глаголическите паметници при пъл-

ната липса на йотувани носови гласни, но и цялостна зависимост във външното оформяване на писмото, преди всичко с неговия висещ характер, една от най-типичните палеографски особености на глаголическите паметници. Нека прибавим и не маловажния факт, че в редица български паметници от XI, XII, пък и от XIII в. глаголическо писмо или отделни глаголически букви съжителствуват с кирилско писмо. Вероятно такъв вид съжителство е намирало много по-широко приложение в книжнината, отколкото може да се съди за това по запазените данни. То е започвало най-рано с включването в кирилското писмо на глаголически букви от чист непроменен тип, изразяващи типичните славянски звукове, за които в гръцката азбука не е имало подходящи букви. Едва ли е случаен фактът, че в Енинския апостол от XI в. се срещат вплетени в кирилското писмо на паметника само глаголическите букви *б* и *шт*, т. е. букви, които са изразявали чужди за гръцката реч от X—XI в. звукове или съчетания от звукове. Споменах вече, че първото разколебаване на схващането, че глаголицата е била непозната в Източна България, се получи, след като в двайсетте години бе открит в Кръглата Симеонова църква глаголически надпис. От голямо значение за историята на българското писмо е фактът, че в същата църква по-късно на акад. Гошев се удаде да открие един глаголически абецедар. Доказателствата, че в Източна България се е употребявала глаголицата, не се изчерпват само с изтъкнатите факти. Издадените от акад. Гошев отломъци от български глаголически паметник от XI в., така наречените *Рилски глаголически листове*, не носят типичния за западнобългарските глаголически паметници езиков белег — прехода на твърдата ерова гласна в силна позиция в гласна *о*. Следователно Рилските глаголически листове не са западнобългарски, а източнобългарски паметник. С този факт се прави пробив в досегашното становище, че всички запазени до днес старобългарски глаголически паметници са от западнобългарски произход. Нека прибавим, че в съвременната славистика все повече си пробива път схващането, че и един такъв виден старобългарски глаголически паметник като Зографското евангелие е бил писан не на запад, а на изток в българските земи. Проф. Вайан, който издаде превода на Константин Преславски на речите против арияните от Атанасий Александрийски, по недвусмислен начин доказа, че оригиналът на превода е бил писан на глаголица. Нека прибавим, че и прочутата азбучна молитва на този преславски книжовник е била съобразена първоначално с глаголицата. Следователно съвременните на Климент Охридски български писатели в Източна България са били също като него глаголаши. В източнобългарските области обаче кирилицата успява по-бързе да измести глаголицата. В западните български области, особено в съчинения със строго каноничен характер, глаголицата се е държала по-упорито. Но и тук стремителното напредване на кирилицата е било забележителен факт. Най-ранният западнобългарски кирилски паметник е от 993 г., прочутата надгробна плоча на цар Самуил. От десетина години по-късно е и Йоан-Владиславовият кирилски надпис. Всичко това показва, че запазените западни глаголически паметници от XI в. с канонично съдържание не са били единствените, които по това време са определяли графичния облик на основаното от Климент просветно огнище. В XII в. вече кирилицата господствува навсякъде в българските земи.

От това, което изтъкнахме досега, става ясно, че определението на Охридското просветно огнище като изключително глаголическо, а на Преславското като изключително кирилско е неточно. И двете най-важни старобългарски книжовни огнища са били първоначално глаголически, на глаголица са били писани най-ярките техни книжовни произведения.

Както е известно, Климент Охридски е бил плодовит и необикновено надарен писател. Изключителната стойност на неговите съчинения се преценява между другото и от факта, че те са били векове наред преписвани и разпространявани не само у нас, но и в целия православен славянски свят. Широката популярност на писателя обаче е имала тая неблагоприятна днес за нас последица, че най-ранните преписи на неговите съчинения са се губели лесно, защото са били непрекъснато заменяни с нови. Това обстоятелство спъва до голяма степен по-детайлното проучване на неговия език. Действително и в запазените в късни преписи работи на Климент Охридски личи добре езиковата основа на неговите оригинали. При много случаи обаче късно привнесените елементи от най-различен характер правят разрешението на редица въпроси трудно и налагат предпазливост в заключенията.

Общо взето, граматичната страна на Климентовия език може да бъде възстановена добре, тъй като новите преписвачи не са смогвали с пълна последователност да подменят архаичната ѝ същност и внесените от тях нови граматични особености при грижлив анализ лесно могат да бъдат отстранени. Погледнат от тая страна, езикът на Климент Охридски има чисто кирило-Методиевска основа. За него са били присъщи първичните особености на Кирило-Методиевия език, които в запазените старобългарски паметници от края на X и XI в. започват вече да оредяват, например редица древни аористни и причастни форми, редица древни лексикални особености или такива редки синтактични черти като употребата на обект в родителен падеж при сетивни глаголи или обект в дателен падеж при глагола хотѣти (тацѣмъ бо праздьникомъ хоштетъ бъ). Вън от това езикът на Климент Охридски ни дава прекрасен пример за онзи висок стадий на монолитност и организираност, до който е бил достигнал старобългарският литературен език предимно чрез усилията на неговия гениален основоположник Константин-Кирил. Като всеки литературен език и старобългарският се е нуждаел от похвати и изразни средства за смислово по-нюансирано и стилно по-разнообразено изложение. За да се получат по-равностойни заместители на някои типични гръцки езикови обрати, в старобългарски език понякога се е вдъхвало живот на отмиращи, вече нетипични славянски форми (напр. дателен самостоятелен) или са се използували живи народни елементи, но в необичайни за народната реч свързвания (напр. местоименната форма еже, свързвана със съществителни, глаголи, причастия като заместителка на гръцкия член), а в случаи, когато народната реч не е могла да помогне, прибягвало се е до пряко външно подражание, до заемане на чужди образци. Всичко това, взето вкупом, е съставяло онази страна на старобългарския литературен език, която е имала чисто книжен характер и е бележела необходимата дистанция между литературен и народен език. Климент Охридски не я е отбягвал в съчиненията си. Пренебрегването на тази страна очевидно би обеднило неговия език. Конструкции от типа

еже глаголатн, еже проснтн, еже клатн са или употребата на дателен самостоятелен са чести явления в преписите на неговите съчинения. Климент не е отбягвал и такава употреба на местоимението еже, която в преводните старобългарски текстове се явява на мястото на повторен гръцки член в гръцкия оригинал, очевидно поради обстоятелството, че когато е конструирал фраза като оугождение еже къ бо҃у, той е спазвал вече една норма в литературния език, макар и създадена по външно подражание. Като държим сметка за епохата, в която живее и твори, ние можем да му простим, че както и неговият бележит учител Константин-Кирил, не се е освободил напълно от такива подражания на гръцкия език, които днес ни се виждат лесни за преодоляване, например употребата на форми за множествено число среден род, доста чести в преписите вместо типичните за славянската реч форми за единствено число (за гр. *πᾶντα — вся* вм. *все*) или въвеждане на пряката реч със съюз ꙗко (гр. *ὡς*), толкова типично за старобългарските евангелски преводи.

Като даровит и оригинален творец Климент Охридски е имал и свой личен влог в обогатяването на старобългарския литературен език. Имаме пред вид главно синтактичната страна на неговия език. Някои нейни особености, които се срещат често в преписите, са нови и нямат съответствия в Кирило-Методиевите преводи, например копулативният съюз ТИ, известен и от съчиненията на писателите от Преславския кръг, а така също и от Супрасълския сборник, източнобългарски паметник от XI в. Климент въвежда или активизира в литературния език употребата и на други синтактични обрати, пряко отражение на съвременната му славянобългарска реч, например съюз ДА за подчертаване на логическата връзка между две изречения, или предлога *до* за изтъкване крайния предел на мярка, изразена чрез числително (сравни днешните преживелици от такива обрати във фолклора — *те бяха до девет братя*).

Една от най-забележителните черти в езика на Климент Охридски е от фонетично естество. Създателят на западното старобългарско просветно огнище е употребявал старобългарските ерови гласни в непроменен вид. В преписите на неговите съчинения се срещат само изолирани случаи от замяна на твърдата ерова гласна с гласна *о*, които вън от всяко съмнение са по-късни интерполации или отражение на руска редакция. Следователно езикът на Климент Охридски е лишен от най-забележителната фонетична черта на глаголическите паметници от края на X и от XI в., въз основа на която им се приписва западнобългарски произход. Тая особено важна черта на Климентовия език може да има две обяснения. В нея можем да виждаме съзнателна грижа от страна на Климент да пази непокътнат фонетичния облик на Кирило-Методиевия литературен език. Може обаче и да се допусне, че преходът на твърдата ерова гласна в *о* в западните български говори е бил процес, който се е развивал едва в течение на X в. и е достигнал крайния етап на своя развой в периода след смъртта на Климент.

Не по-малък интерес представя лексикалната страна на Климентовия език. Няма съмнение, че значителна част от лексикалните особености на неговите оригинали се пазят добре и в късните техни преписи. Това важи особено много за думите с по-подчертана литературна стилна окраска, а най-много за онези от тях, които по всичко изглежда са резул-

тат от лично словотворчество на автора. Климентовите съчетания, особено неговите похвални слова, изобилствуват със сложни прилагателни, една част от които са образувани по гръцки образци, а друга са сковани лично от него. Тази част на Климентовата лексика е оставала почти непокътната в късните преписи. Често пъти и промените, настанали с останалата част на лексиката, са само частични, засягали са само отделни словообразователни морфеми, но са показателни за обновяването и в тая насока, към което са прибягвали по-новите преписвачи на Климентовите съчинения. В два неразграничени с голям интервал от време преписа от XIV в. на похвалното слово за архангелите Михаил и Гавриил архаично гръдъıнн в единия препис е заменено с гръдость в другия, архаично шнрота с шнрина, мьсть с отмьщение, льсть с прельсть. Едно внимателно вглеждане в лексиката на Климент ни разкрива важни неща. Както в граматично отношение неговият език се покрива напълно с Кирило-Методиевия език, без някакъв примес от друг старобългарски диалект, така и в лексикално отношение той обикновено не излиза вън от рамките на познатото ни от старобългарските паметници словно богатство. Разбира се, в езика на Климент намираме и думи, които не са ни засвидетелствувани в старобългарските паметници, а особено много сложни прилагателни, образувани по любимия маниер на Климент, т. е. с пръв компонент, изразяващ *светлина, блясък*, например златозарьнъ, свѣтозарьнъ, свѣтлоукрашаемъ и т. н. По-важен е фактът, че голяма част от употребените в Климентовите съчинения думи съвпадат с лексиката на Супрасълския сборник от XI в., най-ярко подчертания източнобългарски паметник от XI в. Бих искал във връзка с това да обърна внимание върху един много типичен случай. У Климент намираме думата начатъкъ, употребена с една много архаична семантична отсянка, именно „началник, ръководител“, т. е. със значение на деятелно име. Същата дума с това й рядко значение познава само Супрасълският сборник измежду старобългарските паметници. Интересен е също така и фактът, че старобългарската дума сѣнь „сянка“ е употребена в преносно значение на *палатка скиния* само в езика на Климент и в Супрасълския сборник. Ще се откажа да привеждам и останалите паралели. Ще подчертая обаче още веднъж тяхната многобройност. Естествено това обстоятелство, тази тяхна многобройност, не ни позволява да виждаме в тях късно внесени елементи, които са изместили първоначалната Климентова лексика. Неминуемо се налага изводът, че старобългарският литературен език е бил и в лексикално отношение твърде хомогенен и че лексикалните отлики между западните и източните паметници са били минимални.

В бележките, които направихме досега, вниманието ни бе насочено към граматичната и лексикалната страна на Климентовия език. Известно е обаче, че характеристиката на езика на даден писател не се определя само въз основа на такъв тесен езиков критерий. От първостепенно значение е начинът, по който писателят използува езиковите средства при разработката на своята тема, умението му да създаде свой личен стил. Климент е автор на слова от два вида — поучителни и похвални. Още у най-ранните негови биографи-житиеписци е изтъкната една от най-характерните техни особености — словата се отличават с краткост и яснота на изложението. Често пъти въз основа на тези толкова рано

формулирани и напълно точни определения се твърди, че Климент Охридски пише на народен език. Умението на Климент да бъде ясен обаче не бива да се тълкува непременно по такъв начин. Както видяхме, той се придържа здраво към нормите на Кирило-Методиевия литературен език, той не отбягва и ония от тях, които са възникнали явно под чуждоезично влияние. Ако въпреки това той е бил напълно достъпен за своите слушатели и читатели, обяснението ще трябва да се търси в писателската му дарба, а така също и в педагогическата му обиграност. Забележително е как той и в похвалните си слова успява да не намали яснотата на своите мисли, на своите поетични внушения, при все че тези слова са написани с обичайната за епохата претрупаност от словесни изрази. Чувството за простота, което се е получавало от неговите слова, очевидно се дължи на тяхната стройна композиция, което е едно от най-забележителните им качества. Всяко едно от тях се състои неизменно от три части, а езиково-стилният материал е еднакъв навсякъде — щедро пръснати епитети, скрити сравнения, обращения и повторения.

Аз приключвам. Засегнах накратко въпроси, свързани с езика на Климент Охридски. Не скрих трудностите, пред които сме изправени — съчиненията на най-плодовития и най-оригинален български и славянски книжовник от времето, когато българската литература прави началните си стъпки, са запазени в късни преписи, в които езиковата чистота на оригиналите е била замъглена. Все пак и късните преписи на Климентовите съчинения ни дават възможност за ценни наблюдения върху развоя на старобългарския език, наблюдения, които, нека се надяваме, ще бъдат задълбочени и разширени в бъдеще, защото изучаването на езика на Климент, както и критичното издаване на неговите съчинения трябва да стане една от най-важните задачи на българското езикознание, занемарена досега. Великанът Климент Охридски напълно заслужава това.

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ И ИСТОРИЧЕСКИЯТ ЖИВОТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Чл.-кор. ХРИСТО ХРИСТОВ

Животът и дейността на братята Кирил и Методий и на техните ученици съставят един от най-важните проблеми на българската историческа наука и на българското езикознание и литературоведение. Те са важен научен проблем също така на славистиката в другите славянски и в много неславянски страни.

Съществена част на големия кирило-Методиевски проблем съставят изследванията за живота и дейността на Климент Охридски — пръв български и славянски просветител и книжовник. Само за времето от 1945 до юни 1966 г. у нас са издадени 64 научни изследвания и са обнародвани 62 научнопопулярни статии за Климент Охридски.[1] Оттогава са издадени десетки нови книги, студии и статии.

Причините за големия интерес към живота и дейността на братята Кирил и Методий и на техните ученици, в числото на които на първо място по заслуги стои Климент Охридски, се дължи на изключително важната роля, която те изиграват в историята на българския и на другите славянски народи. Създаването на славянската книжнина е дълбоко прогресивно и демократично дело. То открива път за приобщаване на славяните към световната култура и улеснява тяхното самостоятелно развитие и принос към всеобщия културен прогрес.

Делото на Климент Охридски има най-пряка връзка и изиграва най-важна роля в развитието на българския народ и на неговата култура. То е една от духовните спойки, които циментират основите на създаващата се от края на VII и началото на VIII в. славянобългарска народност.

Образуването на славянобългарската народност се определя преди всичко от развитието на основния, революционен по своя характер, процес на разрушаване на робовладелските отношения и на зараждане и развитие на феодализма в балканските земи след заселването им от славяните. То е брънка от голямата борба, която се води за победата на феодалния строй в земите на сгромолясващата се поради вътрешни противоречия и под ударите на германски, славянски, арабски и други племена Римска робовладелска империя. Развитието на феодалните отношения определя разрушаването на родово-племенната обособеност на

---

[1] Л. Г р а ш е в а, Литература върху Климент Охридски (1945 — юни 1966) в „Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му", София, 1966, стр. 439 и сл.

славяните и прабългарите и сливането им заедно със завареното население в нова — българска етническа общност.

Вторият основен фактор, който определя образуването на българската народност, е създаването и утвърждаването на славянобългарската държава. Чрез постепенното си териториално разширение и чрез укрепването на съюза между прабългарите и славяните създадената в края на VII в. славянобългарска държава за два века се превръща наред с Византия в най-голямата политичесиа сила на Балканите и в Европейския югоизток.

Третият основен народностнотворен фактор е създаването на нова, единна в (териториален смисъл) славянобългарска култура. Тук е мястото и на дейността на Климент Охридски като един от основоположниците на тази нова култура, която възниква и се развива върху основите на завареното културно наследство и под влияние на външни сили, но която крие в себе си много специфични особености и черти.

Дейността на Климент Охридски като просветител и книжовник протича в славянобългарската държава и сред славянобългарска народност. Поради това всеки опит за откъсване на Климент от тази политическа и народностна среда и представянето му не като славянобългарски, а изобщо като славянски просветител и книжовник е неправилен и ненаучен. С дейността си Климент Охридски подпомага процеса на утвърждаването на славянобългарската държава и образуването на славянобългарската народност, към която той самият принадлежи. Неслучайно неговите животописци и най-ранни изследователи изрично подчертават, че той е българин, принадлежи към българската народност.[2]

Но макар да се създава на българска почва, делото на Климент Охридски има общославянско значение. Неговото име и неговата дейност след смъртта му се ползуват с известност и оказват влияние върху развитието на славяните в обширните простори на Русия, в съседна Сърбия и в други страни.

С пълно право Климентовият изследовател Н. Л. Туницки изтъква, че когато делото на братята Кирил и Методий заглъхнало в Моравия, посредством Климент то с още по-голяма сила се възродило в България. В това време — пише Туницки, — когато западноевропейските народи не можели и да мислят за народни езици в богослужението, когато сред западните славяни остатъците от народна църква и писменост постепенно замирали, а сред сърбите и хърватите „чуть только поднимались первые всходы просвещения", когато Русия още била съвсем езическа — „в Болгарии в несколько десятилетии создалась самостоятельная словенская церков с народном языком и духовенством, а словенское просвещение достигло небывалых успехом в своем развитии..." Тези придобивки — изтъква по-нататък авторът — след това България щедро поделила „со всеми другими православными словенами"[3].

Образуването на славянобългарската народност било обусловено от възникването и съществуването на раннофеодалната славянобългарска държава. След това тази народност имала свое самостоятелно съществу-

---

[2] Ал. Чучулайн, Св. Климент, епископ славянски. (Извори за неговия живот и дейност), София, 1915, стр. 10.

[3] Н. Л. Туницкый, Св. Климент, епископъ словенский. Его жизнь и просвѣтительная дѣятельность. Сергіевъ Посадъ, 1913, стр. 259.

вание и проявила устойчивост даже и при отсъствието на независима българска държава. Това се проявява в историята на българския народ, след като България попада под византийска власт, а и по-късно, когато се намира в продължение на пет столетия под османска власт.

Причините за народностната устойчивост на българите се крият в наличието на общи черти в стопанския им и обществен живот, в съществуването на свързващи общи народностни интереси, в запазването на обща историческа памет, обща религия и общи традиции в културния живот.

Феодалният строй на средновековна България ограничавал разгръщането на българската култура, на просветата и на книжовността, създадени през IX и X в. Те били подчинени на нуждите на държавата и на църквата и имали религиозен характер. Въпреки това те оказали трайно въздействие върху народа, създали приемственост в неговия духовен живот.

Религиозен характер имали и съчиненията на епископ Климент, основател на Охридската просветна и книжовна школа. Климент бил автор на десетки поучителни и на няколко похвални слова, които след неговата смърт се преписвали и разпространявали във и вън от България, често пъти без да се знае даже кой е техният автор.

Но паметта за Климент Охридски, макар да избледняла с течение на вековете, никога не изчезнала сред българския народ. Важна роля за това изиграва канонизирането му за български светец наскоро след неговата смърт и написването на две жития и няколко църковни служби в негова чест. Паметта за Климент Охридски не изчезнала и поради запазването на книжовните традиции на основаната от него книжовна школа. Така през XIII в. в с. Рамне, близо до Охрид, бил написан прочутият Болонски псалтир, една приписка към който гласи: „Помени, Господи, твоите раби Йосифа и Тихота, които написаха тази книга с помощта на Бога и на Св. Богородица Мария. Писаха в град Охрид, в селото наречено Рамне, при българския цар Асен."[4]

Книжовните традиции в Охрид продължили и след падането на България под турска власт. През XV в. там се преписва Климентова църковна служба. През XVI в. охридският архиепископ Прохор наредил да се препишат или преведат няколко религиозни съчинения, между които и едно евангелие.[5]

Падането на България под турска власт нанесло тежък удар върху развитието на българската народност и култура. За продължителен период от време било застрашено самото съществуване на българския народ вследствие на масовото му избиване, прогонване и народностно обезличаване и поради подлагането му на най-тежка експлоатация и гнет от османските завоеватели. В продължение на столетия Османската държава с небивала настойчивост, упоритост и жестокост се стремяла да смаже, претопи и унищожи българската народност, за да си осигури безпрепятствено владичество над българските земи.

---

[4] П. Динеков, Книжовни средища в Средновековна България, Ипр., III, 1946—1947, кн. 4—5, стр. 399.

[5] Пак там.

Понякога, когато се изучава успоредно развитието на балканските народи от XV до XIX в., се изтъква изоставането на българите спрямо своите съседи. Това наистина е така, но то се дължи не на природните качества на българите, а на различията, при които протичал техният стопански, обществен, политически и културен живот. България била страната, която първа и изцяло попаднала под турска власт. В нейните земи се заселило многочислено турско население. Феодалната й аристокрация била почти изцяло избита, прогонена или приела исляма. Само църквата, и то главно в лицето на низшите си служители, и българските общини се оказали опора в борбата за запазване на народностната самобитност. И въпреки това българският народ оцелял. Важна причина за това било запазването на книжовните традиции, създадени в предшествуващите векове, в чието начало стои дейността на Климент Охридски и на неговите съратници.

През последните десетилетия българската историческа наука издири и пусна в обращение значителен изворов материал, който доказва, че и в най-тъмните векове на османското владичество не е преставала да се развива българската книжовност, не е угасвала народната свяст.

От искрите на тази свяст при настъпилия упадък и разложение на османската феодална система и развитие на нови обществено-икономически отношения през втората половина на XVIII в. постепенно се разгаря огънят на българското възраждане, започва период на всестранен народен възход. Това било свързано и имало своите подкладки в делото на Кирил и Методий и на техните ученици, чиято памет се пазела през целия период на османското владичество.

В 1741 г. българинът Христофор Жефарович от гр. Дойран издал своята прочута „Стематография", в която поместил образите на трима български светци: Методий, Наум и Климент. Книгата била разпространена в българските земи и оказала влияние върху редица български възрожденски дейци.[6] През 1717 г. Партений Павлович от Силистра посетил Охрид. В автобиографията си от 1757 г. той с любов пише за братята Кирил и Методий и другите петима „свети седмочисленици"[7].

Най-възторжени думи за Кирил и Методий и техните ученици и най-висока оценка на делото им се съдържат в безсмъртната „История славянобългарска" на Паисий Хилендарски. И това никак не е случайно. В стремежа си да повдигне народното самочувствие и да разпали патриотичния дух на българите Паисий изтъква делото на Кирил и Методий и на техните ученици като едно от най-големите постижения на българския народ в неговото развитие. На това дело той отделя цяла глава в своята история. „Те — пише Паисий за Кирил и Методий — отишли в Охрид при архиепископ Климент. Той бил родом българин, но четял на гръцки. И там се събрали пет философи от българския род, знаели елинските премъдрости и писанието. Климент, Сава, Наум, Еразм (чети Горазд), Ангелария — това са всичките свети пет мъже на българския народ, и така с Кирил и Методий станали седем учители, изкусни и

---

[6] Доц. прот. Симеон Нанков, Църковно-богослужебна прослава на светите братя Кирил и Методий, София, 1962, стр. 69.

[7] В. Сл. Киселков, Кирило-методиевият култ в България, в „Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963." Сборник в чест на Кирил и Методий, София, 1963, стр. 343.

премъдри. Така събирали избрани и прави думи от българите, от сърбите, от русите, от московите, от словените, от леховете. Много време събирали думи от тия народи, докато съставили псалтира, евангелието и други книги. Предали ги първо на българите и книгите били наречени български, както и досега гърците знаят това. Целият народ и четиримата патриарси, Йерусалим, Синая, Света гора —всички говорят българска или воргарска книга, а не сръбска или славянска."[8]

Преди това, като разглежда дейността на българските светци, на 9-то място Паисий поставя Климент Охридски, чиято дейност разглежда заедно с тази на другите „седмочисленици"[9]. Подробни сведения за дейността на Кирил и Методий и техните ученици с известни изменения и допълнения се съдържат и в многобройните (без католишките) преписи на Паисиевата история.[10]

Под влияние на Паисиевата история и на други чуждестранни исторически съчинения, в които се разглежда животът и дейността на Кирил и Методий и на техните ученици, към средата на XIX в. сред българския народ се създават голям интерес, уважение и почит към „седмочислениците". През 1858 г. Партений Зографски обнародвал в „Български книжици" превод на Теофилактовото житие на Климент Охридски. Превод на същото житие направил по-късно и карловският свещеник Василий Ст. Тотов, но той останал необнародван.[11]

От чуждестранните учени с голяма известност се ползували работите на Павел Шафарик и Виктор Григорович. Работата на Шафарик за старата славянска книжнина била преведена на български през 1849 г. и издадена под заглавие „Цветообрание на старословенската книжнина в България..." В нея се дават подробни сведения за живота и дейността на Климент Охридски, когото авторът определя „родом блъгарин". Сведения за Климент се съдържат също така в работите на В. Евс. Априлов, Спиридон Палаузов, Тодор Бурмов, Марин Дринов и др.

През 60-те и 70-те години на XIX в. интересът, уважението и почитта към братята Кирил и Методий и техните ученици нараснали още повече. Националноосвободителната борба, която се разгръщала в българските земи, се нуждаела от източници на вдъхновение и сила. Един от тези източници било изучаването на живота и делата и честването на паметта на Кирил и Методий и техните ученици. От 1857 г. денят 11/24 май бил определен за общонароден празник на българската просвета. В продължение на две десетилетия след това в 135 селища били организирани 400 чествувания на паметта на Солунските братя и техните ученици.[12]

Сведения за тези чествувания се съдържат в българската възрожденска преса и главно във вестниците „Македония", „България", „Свобода", „Независимост" и др. Чествувания на празника ставали навред, където живеели българи и където се споделяли идеите на българското нацио-

[8] П. Хилендарски, Славянобългарска история. Под редакцията на Петър Динеков, София, 1955, стр. 102.

[9] Пак там, стр. 110.

[10] М. Стоянов, Климент Охридски и българската възрожденска книжнина. В пос. сб. „Климент Охридски", София, 1966, стр. 327.

[11] М. Стоянов, пос. съч., стр. 329.

[12] Хр. Йонков, Празникът на Кирил и Методий по време на българското възраждане, Известия на Института за история, т. 14—15, стр. 427.

налноосвободително движение. Даже в далечния Диарбекир, където били заточени българи революционери, според дописка в редактирания от Любен Каравелов в. „Независимост“ празникът не бил отминаван с мълчание.[13]

Празникът на Солунските братя бил използуван не само за целите на мирното просветно и културно развитие на българския народ, но и за революционна пропаганда. Това прави например Хр. Ботев в редактирания от него в. „Знаме“. Като определя в една своя статия, че братята Кирил и Методий са „гении“, които са записали „събитие в нашата бурна история“, Ботев изтъква голямото значение на единадесетомайския празник като народен празник. Той — според Ботев — напомня за нашето преминало и настояще, но трябва и да въодушевява българския народ „с идеята за пълно духовно и политическо освобождение“[14].

Паметта за Климент Охридски се пазела из всички български земи, но била най-силна там, където той бил живял и работил — в Западна Македония. Там освен народните предания[15] и иконите в църквите[16] за него напомняли много постройки и реликви, свързани с неговия живот и дела. В едно описание на Охрид и Преспа Йордан Х. Константинов Джинот разказва, че в манастира на Климент Охридски се намирал неговият гроб „с една мермерна плоча покриен и изписана со болгарски писма“[17]. Няколко години по-късно в редактирания от Г. С. Раковски в. „Дунавски лебед“ била поместена дописка от Охрид, в която се казва, че „охридски бугари“ са запазили обширни предания за съществувалата там българска патриаршия. „А чудно е — се казва в дописката, — чи и за свети Климентово време имали исторически попредания, както и част от светия му мощи и досега са съхранили, казват, в Охридская черкова.“[18]

Такива сведения за Климент Охридски, за неговия живот и дела и за реликвите, които били запазени, има обнародвани и в други български печатни издания. Те разкриват не само нарастващия интерес сред българите към живота и дейността на Климент Охридски, но и използуването на неговото име за спойваща връзка в процеса на формирането на българската нация. По този начин, като участвувал пряко и най-активно в образуването на българската народност през IX и X в. чрез уважението и любовта на масите към него, Климент Охридски участвувал косвено и в образуването на българската нация. Той се превърнал в един от символите на националното единство, в подтик към борба за национално освобождение.

След Освободителната руско-турска война в 1877—1878 г. и възобновяването на българската държава животът и дейността на Климент Охридски продължили да вълнуват българската общественост и да служат като източник за възпитание на народа в патриотичен дух. През 1888 г. в София се създава културно-просветно дружество „Свети Климент“,

---

[13] В. „Независимост“ от 11 август 1873 г.

[14] В. „Знаме“, бр. 15 от 9 май 1875 г.

[15] Цв. Романска, Климент и Наум в народните предания, сб. „Хиляда и сто години славянска писменост“, стр. 377.

[16] Ас. Василиев, Образът на Климент Охридски в българското изкуство, сб. „Климент Охридски, стр. 339.

[17] Цариградски вестник, бр. 217 от 26 март 1855 г.

[18] Дунавски лебед, бр. 5 от 12 октомври 1860 г.

което си поставя за задача да работи за запазване на идеята за национално единство сред македонските българи. След Освобождението започват системна дейност млади български учени, като Дринов, Матов, Балан, Баласчев и др., за изучаване живота на Климент Охридски и за издирване, обработване и издаване на исторически извори и материали, свързани с неговата дейност.

Като оценява високо големите заслуги на Климент Охридски като пръв български учител, просветител и книжовник, Академическият съвет на Висшето училище в София на 25 ноември (8 декември) 1902 г. го провъзгласява за патрон на единственото по това време у нас висше учебно заведение. Оттогава денят 25 ноември (8 декември) става празник на българската студентска младеж.

Когато се говори за мястото на Климент Охридски в историческия живот на българския народ, не бива да се премълчава фактът, че неговото име и неговата дейност се ползували с широка популярност не само сред интелигенцията, но и сред народните маси. Това особено се проявява през 1916 г. при честването на 1000-годишнината от Климентовата смърт.

Българската буржоазия използува името и славата на Климент Охридски за целите на своята противонародна политика в годините на настъплението на фашизма и установяването на монархо-фашистката диктатура. Тогава най-вече се проявява стремежът ѝ да се представи за единствен наследник и приемник на великото дело на Солунските братя техните ученици.

Но делото на Кирил и Методий, на Климент Охридски и на другите средновековни български просветители и книжовни дейци по своя характер и значение не може да бъде наследство на реакционната и фашистка буржоазия. То е наследство на българския народ, на неговите прогресивни и демократични сили. Достатъчно е само да се припомни изказването на Георги Димитров на Лайпцигския процес за братята Кирил и Методий, за да се види това. По повод на героичното и патриотично държане на Г. Димитров на Лайпцигския процес в. „Пладне", орган на БЗНС, пише: „Г. Димитров спечели симпатиите на цял свят със своето достойно държане в Лайпциг и Берлин. Той подчерта също, *че е много по-голям българин* (подчертано от редакцията на вестника) от всички патриоти у нас, взети вкупом. *Неговата реч за България извика похвали във всички европейски вестници.*"[19] Тук очевидно, в думите „неговата реч за България", се има пред вид наред с другото и изказването на Г. Димитров за значението на делото на Солунските братя в историята на българския народ.

На Лайпцигския процес, а и след това — в заседанията на VII конгрес на III Комунистически интернационал, Г. Димитров изтъква, че фашистките спекулации с миналото на народа трябва да се преодоляват не по пътя на националния нихилизъм, а чрез съчетаване патриотизма на масите с идеите на интернационализма, чрез усвояване и защита на всичко прогресивно и демократично, което народът е създал в своето минало. Само така работническата класа, като се бори за разрешаването на своята историческа задача, ще постави тази задача в приемствена

[19] Н. Недев, Отражение на Лайпцигския процес в България, София, 1962, стр. 231.

връзка с миналото, ще се бори за защита не само на своите класови, но и на общонародните интереси.

След Лайпцигския процес и VII конгрес на Коминтерна, както е известно, Българската комунистическа партия тръгна по пътя на преодоляването на левосектантското нихилистично отношение към миналото на българския народ и се зае с всички сили да сплоти народните маси в широк народен фронт. Тогава се издига и лозунгът „На борба за опазване великото дело на нашите просветители Кирил и Методий"![20]

Светла страница в историята на революционното движение в България в навечерието и по време на Втората световна война са борбите на народното студентство в дните на празника на братята Кирил и Методий и на Климент Охридски. Всяка година на 24 май и на 8 декември българското прогресивно студентство прави преглед на своите сили и закалява волята си за борба в защита на народните интереси.

На 8. XII. 1936 г. народните студенти провеждат голяма политическа демонстрация пред Народния театър, насочена против царя и монархофашисткото правителство. Внушителна била студентската демонстрация при паметната плоча на Климент Охридски пред университета и по време на празнуването на 8 декември в 1939 г. Но особено ярка проява на революционна борба били акциите на студентите на 8 декември 1941 г. Тогава, за да осуети проявите на патриотична почит към паметта на революционните и прогресивните дейци в миналото, полицията поставила охрана пред паметниците на Васил Левски и Климент Охридски.[21]

Животът и дейността на Климент Охридски се ползуват с голямо уважение и почит сред българския народ и след победата на Деветосептемврийското въстание в 1944 г. Израз на това са многобройните изследвания и научнопопулярни статии, за които вече беше споменато, и ежегодните честувания, които се провеждат на 8 декември. Израз на всенародна признателност и почит към делото на Климент Охридски е и всенародното честуване на 1050-годишнината от неговата смърт, което се провежда през настоящата година.

Делото на Климент Охридски ще живее вечно в историята на българския народ. То ще бъде винаги източник на истински и здрав патриотизъм и опора в борбата за братство и единство на славянските народи и за развитие на човечеството по пътя на прогреса.

---

[20] Н. Недев, пос. съч., стр. 235.

[21] Д. Мичев, Ст. Колев, Борбите на народното студентство начело с Българския общонароден студентски съюз 1930—1944 г., София, 1960, стр. 146, 176 и др.

СЪСТОЯНИЕ НА НАУЧНАТА ПРОБЛЕМАТИКА ОКОЛО ЛИЧНОСТТА И ДЕЙНОСТТА НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

чл.-кор. ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Българската и славянската историография и филология спират вниманието си върху личността и дейността на Климент Охридски не само за да очертаят образа и заслугите на един велик обществен и културен деец, но и за да хвърлят светлина върху възникването и развитието на българската и славянската писмена култура и върху развойния път на българския народ и славянството изобщо. Епохалната дейност на Климент поставя голям брой въпроси, чието решение се затруднява от нейната отдалеченост от нашата съвременност, от нейното многообразие и от унищожителния поход срещу българските паметници, предприет от чужди поробители и асимилатори в продължение на векове. В решението на тези въпроси в миналото се включиха голям брой руски, чехословашки, български, хърватски, словенски, сръбски, полски, немски и френски слависти и българисти и, може да се каже, много въпроси получиха повече или по-малко убедителен отговор.

При очертаването на личността и дейността на Климент изследователите са в сравнително по-благоприятно положение, отколкото при очертаването на личността и дейността на повечето от другите старобългарски дейци и писатели, понеже Климент, бидейки провъзгласен за светец, е герой на средновековни светителски жития и служби, които рисуват и излагат сравнително подробно неговия образ и неговия живот. Особено богат с данни паметник е Пространното житие на Климент от българския архиепископ Теофилакт Охридски (XI—XII в.). И все пак най-важни моменти от жизнения и творчески път на великия деец извикват различни мнения и тълкувания, пробуждат спорове, представят съществени научни проблеми.

Моят доклад има задачата да направи преглед на състоянието на научната проблематика около Климентовата личност, дейност и значение с оглед главно на най-важните спорни и нерешени досега въпроси.

I. ПРОБЛЕМИ НА РАЖДАНЕТО, ПРОИЗХОДА И ОБРАЗОВАНИЕТО НА КЛИМЕНТ

Годината на раждането на Климент е първата проблема, която спира вниманието на изследователя на жизнения и творчески път на великия деец, защото паметниците известяват само годината на смъртта му — 916 година. В изданията, в които се излага Климентовият жизнен път, рожденатa година на великия деец се поставя в периода 830—845 година. Това е малко много от гледна точка на научната точност. Но паметниците не предлагат данни за по-голяма точност. От разказа на житиеписеца разбираме, че Климент е умрял в напреднала възраст, защото известно време преди смъртта си е искал да си даде оставката от епископския престол, който заемал поради старост. Ако е починал между 70-ата и 80-ата си година, ще е роден около 840 година.

Още с включването на Климент в Историята на славянската култура бе поставен въпросът за неговия произход. Най-крупни славяноведи — П. Й. Шафарик, О. Бодянски, П. А. Лавров — го определиха като български славянин. Появиха се и други мнения: че е бил панонски славянин, че е бил „природен славянин“ (без да се определя какъв точно), дори че е бил грък и др. Паметниците съдържат ясни посочвания, че е произхождал от онези славяни, които са съставяли основната маса на българската държава. Пространното житие, написано от архиепископ Теофилакт Охридски, който е бил грък, го нарича „пръв епископ на български език“. Краткото житие, написано от архиепископ Димитър Хоматиан, също грък (от XIII в.), го определя българин: „Този велик наш отец и светилник на България е роден от европейските мизи, които повечето хора знаят за българи.“ Пространното житие съобщава, че още от ранните си младини е съпътствувал великия славянски просветител Методий: „А той познаваше живота му (на Методий) като никой друг, защото още от младите си години беше тръгнал подир него и с очите си бе видял всички дела на своя учител.“ Може да се мисли, че Методий, който, както знаем, е бил управител на славянска област в Македония, го е взел за свой ученик, служител и другар, подбирайки го от местното население.

Съществен аргумент в полза на мнението, че Климент е произхождал от българските славяни, е езикът на неговите произведения. Тоя език е старобългарски. Не можем да открием никакви следи в Климентовото книжовно дело от словенски или моравски, т. е. чешко-словашки език или диалект. И неговата връзка с византийското културно и книжовно наследство, и знанието на гръцки език също води локализирането на произхода му сред близките до Византия български славяни.

Тъкмо тоя произход може би прави Климент пръв помощник на Кирил и Методий в преводаческата им дейност и най-значителен книжовник на Кирило-Методиевата книжовна школа: Климент е знаел по-добре от другите Кирило-Методиеви ученици и гръцки, и старобългарски език.

Съществен въпрос е къде се е формирал Климент като славянски книжовен и обществен деец. Тоя въпрос обикновено е заобикалян от изследователите.

Прекарал още младите си години при Методий и свързал се завинаги със солунските братя, Климент е получил образованието си като

техен ученик. От Кирил и Методий той е можел да усвои и гръцкия език и образованост, но като славянин той е усвоил, един от първите, славянското писмо и книга и е станал техен въодушевен защитник и разпространител.

II. ПРОБЛЕМИ НА ЖИЗНЕНИЯ ПЪТ НА КЛИМЕНТ ДО МОРАВСКАТА МИСИЯ

Въпрос, който може да бъде поставен като важен въпрос на Климентовия жизнен път и който не е решен в нашата наука, е какво е правил Климент до Моравската мисия. Съпътствувал ли е Методий, когато той става монах в малоазийската планина Олимп? Съпътствувал ли е Кирил и Методий в т. нар. Хазарска мисия? За положително решение на поставените въпроси дава основание приведеният по-горе цитат от Климентовото житие, който известява, че Климен е следвал Методий от ранните си години. Освен съобщението на житиеписеца, че Климент е следвал Методий от ранната си възраст, имаме още един аргумент за участието на Климент в Хазарската мисия. Това е името Климент. То не ще е първоначално име на най-видния Кирило-Методиев ученик. Климент, получавайки духовния си сан, ще е заменил славянското си име с името на онзи светец, чиито мощи Кирил открил в Херсон и които по-късно тържествено отнесъл в Рим. Климент вероятно е влизал в групата на откривателите на мощите. Откриването на мощите е станало по време на Хазарската мисия. Нека отбележим, че името Климент не е било популярно сред православните славяни и изобщо християни до онова време.

III. ПРОБЛЕМИ НА УЧАСТИЕТО НА КЛИМЕНТ В МОРАВСКАТА МИСИЯ

Приемаме без уговорки, че когато Кирил и Методий се отправят в 863 г. за Моравия, Климент е бил член на неголямата група, която солунските братя отвеждат със себе си. Недостатъчно обаче можем да определим дела на Климент в оная огромна работа, която тая група извършва в Моравия.

Нужно е по-пълно да се осветли въпросът за мястото, което Климент е заел в съвременната духовна йерархия, и по-специално, кога е бил посветен в свещенически чин. Глава VI на Методиевото житие съобщава, че по времето, когато Кирил и Методий, придружени от свои ученици, отиват в Рим, папата заповядал на един епископ „да посвети от славянските ученици трима за свещеници и двама за четци". Посветените пет души ще са съставяли ядрото на борците за славянска църква и книга във Велика Моравия. Техните имена знаем: Климент, Наум, Горазд, Ангелари и Сава. Изрично за ръкополагането на Климент в Рим говори второто житие на Наум: „Присъедини се към равноапостолите Константин Философ и неговия брат Методий... последва ги навсякъде и чак до стария Рим... И там... папа Адриан... ръкоположи Климент и Наум с останалите за свещеници и дякони и заповяда да се извърши цялото правило, вечерното и сутрешното, написано по български, във великия храм на светите апостоли Петър и Павел, което и стана." Съобщението

на Наумовото житие опровергава допуснатата от Туницки възможност Климент да е бил ръкоположен за свещеник още преди Моравската мисия, в Солун или Цариград.

Не е изключено в Рим Климент да е приел не само свещенически сан, но и монашество и отказвайки се от светското си име, да е приел и името Климент, както отбелязахме, в чест на Климент, чиито мощи, както се смятало, Кирил открива и донася по това време в Рим. Култът към тоя Климент е бил тъй голям, че и до ново време неговите следи се оказват по местата в Моравия—Словакия, където са минали Кирил и Методий.

Един важен въпрос, който не е бил поставен в науката, а трябва да бъде поставен, е какво е правил Климент, докато Методий е бил на заточение, осъден от немско-латинските епископи. Както знаем, периодът на Методиевото заточение е бил дълъг. През тоя период Климент не ще се е върнал в родината си да търси „спокойствие", а е останал в Моравия да продължи делото на своя учител или най-малко да воюва за неговото освобождение. И ако папата е бил така добре осведомен за съдбата на Методий, както личи от стигналите до нас писма, излезли от папската канцелария, това се дължи в голяма степен на Климент и неговите другари. Не е изключено Климент да е посетил Методий в затвора и заточението — някъде в Бавария.

Съществен момент от живота и дейността на Климент е неговата борба за Методиевото дело след смъртта на Методий. Пространното житие обаче е твърде подробно в разказа за нея, така че по-значителни спорни въпроси при очертаването на тоя момент няма.

IV. ПРОБЛЕМИ НА ИДВАНЕТО НА КЛИМЕНТ В БЪЛГАРИЯ

Прогонен от Велика Моравия, Климент иде в България. Нашата наука трябва да обясни по-широко решението на Климент и неговите сподвижници да се отправят за България.

Преценявайки смисъла на дейността на Климент в България, трябва да изтъкнем, че тя няма случаен характер. Климентовият житиеписец отбелязва силното желание на Климент и неговите сподвижници да отидат в България. Той пише: „Но понеже знаеха, че господ е заповядал на гонените от един град да бягат в друг град, Христовите изповедници охотно се запътиха към България — за България те мислеха, понеже се надяваха, че България ще им даде успокоение." Надеждата, че България ще ги приеме добре, е идвала оттам, че по това време българският княз Борис е правел усилия да създаде своя независима черква, която предполага писменост и книга на народен език. Климент е дошъл в България да се включи в голямото строителство, предприето в нея от нейните управници.

Един въпрос, на който все още не сме отговорили, е къде княз Борис е приел Климент и Наум след прогонването им от Моравия, къде се е намирала българската столица при идването на Климент и Наум в България — в Плиска или в Преслав. Аз смятам, че Борис е приел славянските просветители в Преслав. Смяната на една столица е резултат от някое голямо събитие. Такова събитие виждам в християнизирането

на България, което е станало две десетилетия преди идването на Климент и Наум в България. Борис изгражда Преслав като християнска столица, докато в Плиска са останали голям брой верни на прабългарската религия и строй боляри. След като Борис се разправя сурово с тях, ще е предпочел по-спокоен център за провежданата политика — на феодализиране, християнизиране и славянизиране на българската държава. Освен това Плиска не е записала следи от писмената култура, носители на която са били Методиевите ученици, докато Преслав съхранява останки от глаголическата и най-ранната българска кирилска писменост.

V. КЛИМЕНТ — СЪЗДАТЕЛ НА КУЛТУРНО СРЕДИЩЕ И КНИЖОВНА ШКОЛА В БЪЛГАРИЯ

В научната проблематика около личността и дейността на Климент немаловажно място заема въпросът: защо Климент, след като иде в България, не остава да работи в нейната столица Преслав, а се отправя за Охридския край, за да основе там Охридското културно средище? В решението на тоя въпрос взеха участие прочутият хърватски славист Ватрослав Ягич, известният чешки славист В. Вондрак, познатият изследовател на Климентовото дело Н. Л. Туницки, нашият историк проф. В. Н. Златарски и др. Бяха изказани различни мнения: Климент, ненамирайки подходяща обстановка в Преслав, отива да изгради своето жизнено дело в родния си край, който неотдавна е влязъл в България. Борис решава да създаде славянски културен център някъде извън своята столица, за да не предизвика гръцкото духовенство, което би могло да попречи на доброто начинание, както и да не пробуди негодуване у българските боляри, които не споделяли неговата славянска политика. Привържениците на езичеството в българската столица били още силни. И т. п. В ново време някои чужди автори, използувайки елементи от разискванията на наши и чужди слависти в изследваната област, правят опит да изградят теория, че Климент си поставил за задача да създаде Охридската школа със свой облик и свои цели, за да я противопостави на Преславската.

Грижливото изучаване на фактите води до категоричното решение на поставения въпрос. Трябва да се вземе под внимание, че Климент не иде в България сам, а със своя виден „брат“ (може би духовен „брат“, но може би и роден „брат“) Наум. В България двамата ученици и сподвижници на Кирил и Методий се озовават, когато българският княз Борис предприема едно огромно и ново по своя характер културно строителство. Климент и Наум застават редом с него. Преценявайки възможностите, които се откриват пред него с идването на двамата просветени и опитни мъже, Борис — може би веднага, може би постепенно — стига до мисълта да създаде два културни центъра в държавата си: един в Преслав и един в Охрид. Той задържа Наум в Преслав като глава на Преславското културно и книжовно средище, а Климент, който предпочел да отиде в родния си край, натоварва със задачата да организира Охридското културно средище.

В какви условия, в каква историческа среда става възможно и процъфтява делото на Климент?

Без обществените условия и преди всичко без държавен живот на славянското население на Балканския полуостров, какъвто по това време развива само България, Охридската школа би била немислима. Тя е дело на политическа мъдрост и далновидност. Грижите на Борис за нейното създаване и преуспяване са явни от щедростта, която той проявява към Климент. Назначавайки го за учител в Охридския край, той нарежда жителите на областта да го приемат почтително и да му дадат всичко, което му е било нужно за неговия живот и дейност. Подарява му три къщи и места за почивка в Охрид, Девол и Главиница. Урежда административно областта, в която се настанява Климент. Дава му средства да построи манастир със същите задачи, каквито имал манастирът, в който бил настанен Наум в Преслав. Охридският манастир бил наречен със същото име, с което бил наречен и Преславският — „Св. Пантелеймон". Очевидна е връзката между дейността в Преслав и дейността в Охрид.

В Охридския край Климент изпълнява плановете на Борис и Симеон, т. е. посвещава своите усилия, за да развива и укрепва българската държава. Доволен от неговата дейност, Симеон го назначава за пръв епископ „от български род". По-късно отказва да приеме оставката му като епископ. Според житиеписеца, когато Климент поднесъл оставката си поради напреднала възраст, „царят останал ужасен от това неочаквано искане", „защото онова, което не се желае, ужасява, когато се чуе неочаквано". Той казал на Климент при срещата си с него: „Защо говориш така, отче? Как бих гледал другиго на този престол, докато ти си още жив? Как бих лишил царството си от твоите архиерейски благословии? За мен отказването ти от епископския престол е злокобно предсказание за свалянето ми от царския престол." Изобщо Климентовата просветна, черковна, книжовна и строителна дейност е засвидетелствувана ярко от паметниците като част от общобългарското дело на епохата.

VI. СРЕДИЩА НА КЛИМЕНТОВАТА ДЕЙНОСТ В БЪЛГАРИЯ

Значителна литература възникна и продължава да възниква по въпроса, къде точно се намирала областта и кои са били средищата на дейността на Климент като учител и по-късно като епископ „на български език". В решението на тоя въпрос взеха участие Григорович, Шафарик, Ягич, Дринов, Баласчев, Туницки, Златарски, Снегаров и др. Според житиеписеца Борис отделил областта Кутмичевица за учителска област на Климент от една по-голяма област — Котокий. И двете названия — Кутмичевица и Котокий — не са познати по други източници, а в по-късно време, както и днес, не съществуват нито области, нито селища, които да ги носят. Къде са били, какво са представяли? Науката строи хипотези, които са неин преден завоевателен отред. Котокий изглежда е била прабългарска административна единица, защото начело на нея до идването на Климент е стоял прабългарски болярин Курт. Кутмичевица е славянско название; начело на областта е застанал болярин с християнско име — Домета, вероятно славянин, защото Борис го изпраща в Македония заедно със славянина Климент за изграждане на славянска черква и култура. Обособяването на тая област е било наложено от задачата на Борис да славянизира българската държава. Областта Кутмичевица е

била твърде обширна. Не е могла да не бъде твърде обширна, защото Климент разпределя в нея своите 3500 ученици по 300 души в епархия, т. е. Кутмичевица е обхващала 10—12 епархии. Самите епархии не са могли да бъдат малки, щом като всяка от тях е получила по 300 души свещеници, дякони и учители. Ако Кутмичевица е била една твърде обширна област, очевидно областта Котокий, от която тя е била отделена, е обхващала една значителна територия от българската държава. Вероятно е обхващала цяла Югозападна България — пространството от Рила и Осогово до Солун, Тесалия и Адриатическото прибрежие, т. е. цяла Македония и част от Албания. Областта Кутмичевица е обхващала Югозападна Македония с част от днешна Албания, като е навлизала и в пределите на днешна Северна Гърция.

Успоредно с учителската област на Климент се издирва и неговата епископска област. Нейното установяване буди по-големи спорове. Климент бил назначен за епископ — както съобщава житиеписецът — на Дрембица или Велица, оттук титулуването му епископ Велички. Съвременното научно дирене се ориентира към нови селища в Македония като такива, които се включвали в Климентовата епископска област. Някои предложих и аз. Но трябва да кажем, че епископската област на Климент не можем да очертаем точно, във всеки случай тя е била твърде обширна. На север ще е стигнала до Дебърско и горното течение на река Велика. На изток ще е включвала Ресенско и Преспанско. На изток ще е обхващала още Битолско и Прилепско. Навярно е достигала и до Струмица, стария Тивериопол, важен център в Македония през Средновековието. Може би е стигала чак до Вардар по посока на Велес.

В пределите на така очертаната област са се намирали двете епископски седалища на Климент, които също не можем да локализираме със сигурност: по-малкото — Дрембица и по-голямото — Велица. Тези названия могат да се отъждествяват с няколко подобно звучащи в посочената област: Дрембица с Дебърца или с крепостта Дебрица при днешното село Дебреще или Дебрище, на северозапад от Прилеп. Велица можем да търсим в басейна на река Велека, в Битоля — град, заемащ важно място в Македония, в който рано е бил изграден голям славянски манастир, дал на стария град Хераклеа Линкестис новото славянско название (от „обител“, турците наричат града Манастир), в Струмишко, където се намират старинни манастири и църкви, между които и известният в Средновековието Велюшки манастир с църква, по-малко вероятно и във Велес.

Няма да споря тук с авторите на по-други становища. Не мога обаче да не обърна внимание на едно мнение, което, изказано някога от Е. Голубински, В. Н. Златарски и др., оживява в някои нови трудове (на В. Сл. Киселков, в тазгодишното юбилейно издание „Свети Климент Охридски, 916—1966“, направено в Скопие). Имам пред вид четенето „Белица“ вместо „Велица“ на названието на Климентовата епископска резиденция, откъдето и назоваването на Климент епископ „Белички“ вместо „Велички“. Гръцкото написание (Житието е писано на гръцки език) позволява наистина едно такова четене. Най-стари славянски паметници обаче наричат Климент „Велички“ (Величьскъ): Климентовото Слово за Йоан Кръстител носи наслова „Слово похвално Іоанноу Крестителю створено Климентомь епископомь Величьскымь“; Асемановият календар отбелязва: „Свѧ-

ѳаго свѧтителѣ отца нашего Климента епископа Велѣчьскаго"; и др. Явно е, че названието „Белица", „Белички" трябва да отпадне.

Където и да се е намирала епископската му област, главната си дейност като епископ и особено като книжовник и черковен строител Климент е развил в Охрид. За това свидетелствува особено Краткото му житие: „Повече прекарваше в илирийския град Лихнидон, метрополия на околните градове, който сега се нарича на мизийски език Охрид."

VII. КЛИМЕНТ ПЕДАГОГ

Фактографското изследване, определяйки педагогическата дейност на Климент, не излиза обикновено от малкото факти, съобщени за тая дейност от житиеписеца. За да се види обаче целият ръст на Климент като строител на българското и славянско училище и като педагог, трябва тези факти да се поставят върху широка историческа основа, да се изтълкуват задълбочено, да се разкрие цялото значение на всеки от тях.

Най-напред трябва да се обърне повече внимание на монументалността на Климентовото училище. Климент създава не обикновено училище, а цял университет. В него получават образование 3500 младежи, които стават дякони, свещеници и учители. Едва ли другаде някъде в Европа и света през IX в. са се обучавали такъв голям брой студенти и ученици, какъвто е обучавал Климент.

Някои изследователи се съмняват в действителността на числото 3500, виждат в него съчетание от „сакрални" числа — 3 и 5. Не можем обаче да се съмняваме в големия брой на обучените от Климент ученици. Та Климент е виждал в своята учителска дейност най-важна своя задача. При това в Житието се казва, че своите ученици той разпределил по 300 души в епархия. Очевидно броят на обучените ученици е бил действително голям.

По-нататък трябва да обърнем по-сериозно внимание на характера на Климентовото учебно заведение. Което отличава Климентовото учебно заведение от други подобни учебни заведения на Средновековието, това е народностният му характер: за пръв път в Европа се създава такова голямо училище на един от езиците на новите европейски народи, училище, в което са се изучавали писмото и книгата на роден език. Нека припомним, че дори в XVII в. Ян Коменски все още трябва да се бори за народния език в училището.

Има какво да се каже и за преподавателските методи на Климент Житиеписецът разказва, че най-добрите между учениците си Климент приближава до себе си, за да ги направи свои помощници. Изглежда той е въвел някаква своеобразна алилодидактическа метода, каквато в епохата на нашето Възраждане препоръчва Петър Берон. Иначе не бихме могли да обясним как е могъл сам да обучи такъв голям брой ученици.

VIII. КЛИМЕНТ ЧЕРКОВЕН СТРОИТЕЛ

Дейността на Климент като черковен строител също трябва да получи своите монументални очертания. В същност тепърва в България възниква и се налага като господствуваща славянската черква. Във Велика Моравия тя не успява да се задържи. Заслугите на Климент като черковен строител са безспорни: славянската черква, която остава жива във вековете, е в голяма степен и негово дело. Той е от тези дейци, които ѝ дават нейния славянски облик, разгръщат в нея и около нея славянската служба и славянския духовен живот. Симеон, който е видял в негово лице осъществителя на един велик план, план за всестранното изграждане на българската държава, не е искал да го освободи от епископския му престол дори до смъртта му.

Климент е бил строител на черкви и манастири и в буквалния смисъл на думата. Изграждането на черкви и манастири в България тепърва е започвало. Житиеписецът съобщава, че Климент построил манастир и черкви в Охрид, но той ще е строил такива и по други места на своята епископска област. Климентовият манастир в Охрид става център на културна дейност. Житиеписецът дава някои сведения за черквите, които Климент построил. Те не били големи — били по-малки от съборната охридска черква, която съществувала по времето на житиеписеца, но били „по-красиви от нея със своята кръгла, сферична форма". Интересно би било да се сравнят Климентовите черкви с откритите неотдавна черкви във Велика Моравия от времето на архиепископствуването на Методий. Много от тях имат такава „кръгла, сферична форма".

IX. ПРОБЛЕМИ НА КНИЖОВНОТО ДЕЛО НА КЛИМЕНТ

Образът на писателя Климент Охридски все още остава ненапълно очертан. Климентовото книжовно дело не е събрано, не е издадено в попълно научно издание. Няма единство по въпроса, какво включва това дело, няма пълен списък на Климентовите „слова". Климентовото литературно наследство не е оценено нито от литературно-историческа гледна точка, нито от идейно-естетическа. Изследването на това наследство, което бе започнало в последните десетилетия на първото хилядолетие от неговата смърт, не бе продължено в първите десетилетия на второто хилядолетие. Може би по-значителен импулс за изследователска работа около това наследство ще даде чествуваната тая година 1050-годишнина от неговата смърт. Климент заслужава напълно една такава изследователска работа.

Съществен момент в изучаването на делото на Климент е установяването на неговите оригинални произведения. Направеното досега в тая област е недостатъчно. Климентовите „слова" очакват изследователи, каквито някога бяха В. М. Ундолски, П. А. Лавров, В. Ягич, В. Вондрак, Л. Стоянович, А. И. Соболевски, Г. Баласчев. Такива изследователи в ново време се срещат рядко. А са нужни, за да потърсят Климентови текстове в книгохранилищата, да ги съберат и издадат.

Говорим ли за писателя Климент Охридски, имаме пред вид преди всичко основоположника. Заедно с Кирил и Методий Климент е създател

на българската и славянска книга. Пред нас стои въпросът: кога Климент се е включил в писането на славянски книги?

Климентовият творчески път в областта на литературата трябва да бъде поделен в два периода: великоморавски и български. Научното дирене е хвърлило по-малко светлина върху първия период. Някога Вондрак се опита твърде много да разшири кръга на Климентовата книжовна дейност. Между другото за Климентови той посочи текстове в Синайския требник и Клоцовия сборник. И досега много изследователи привеждат мнението на Вондрак, без да го подложат на критика. Единият от текстовете на тия сборници, приписван от Вондрак на Климент, принадлежи според мене на Методий. Това е проповед в християнска законност, която се съгласува с грижите и усилията на Методий да я въведе и съхрани, поради което превежда Номоканона („сиреч Законоправилото"). За Климентов обаче трябва да смятаме единия от Фрайзингенските откъси — втория. Той съвпада с Климентово „слово", намерено от В. М. Ундолски. Спорът за отношението между двата паметника, за обяснение на различията в тях, струва ми се, може да бъде решен. Климент е създал първообраза на Фрайзингенския откъс във Велика Моравия. Дошъл в България, той не е разполагал вече със своя текст. Книгите, които е притежавал в Моравия, са били унищожени от враговете на славянската писменост, в България не е могъл да пренесе своите книги. И пишейки в България своето „слово", той е възпроизвел свободно мислите, изложени в текста, дал живот на Фрайзингенския откъс. Несъмнено Климент е можел да възпроизведе доста точно тези мисли, защото многократно е произнасял в Моравия създадения там текст, който е представял „слово" за покаяние и изповед.

Сега, когато разполагаме с едно сигурно произведение на Климент от великоморавския период, по-смело можем да пристъпим към установяване на неговия дял от великоморавската книжовна дейност изобщо. Тоя дял не ще е бил малък. Като най-виден представител на Моравската книжовна школа Климент участвува в написването на ред книги — служебници, сборници с проповеди и жития.

Най-крупни оригинални книжовни произведения на Великоморавската школа са двете Пространни жития на Кирил и Методий, т. нар. Панонски легенди. Мисля, научното дирене направи значителна стъпка напред в разкриването на тяхното временаписване. Кириловото житие е било написано още докато Методий е бил жив. Установяването на това положение с аргументи и документи е важно завоевание на нашата наука. Кой обаче е авторът или кои са авторите на житията — по тоя въпрос мненията са разделени. Трябва да кажем обаче, че дирейки техния автор или техните автори между учениците на Кирил и Методий, в съгласие с вестите в техния текст, не можем да не спрем вниманието си преди всичко върху Климент. Той е бил един от най-дейните книжовници на Кирило-Методиевата школа и когато представителите на тая школа предприемат осъществяването на един важен замисъл — да възсъздадат образите на своите велики учители, за да утвърдят тяхното дело, той не е могъл да остане настрана. Освен това, както вече изтъкнахме, в Житието му се казва, че той следвал солунските братя от млада възраст, от което може да се заключи, че той най-добре е познавал живота и дейността им. По-нататък Климент е написал похвални слова на солун-

ските братя (известно на всички е неговото Похвално слово на Кирил), а се знае, че онези, които посвещават някому жития, написват му и похвални слова за произнасяне в черквите. Най-сетне сравнителният анализ на стила на Житията и на Климентовите „слова" води до разкриване на общности.

Аргументите за Климентовото авторство действително са повече и притежават доказателна сила, но могат да бъдат приведени и противоаргументи, които не ни дават правото да бъдем напълно уверени в това авторство. Така докато много от Климентовите съчинения носят авторското име на Климент, ни един препис на Житията не е означен с това име. В Пространното Климентово житие, където се изброяват доста подробно Климентовите книжовни трудове, не се говори изрично, че Климент е написал жития на своите учители.

Произведенията на Климент от българския период на неговата дейност също си имат своята проблематика. Преди всичко трябва да бъде разширен кръгът на „действително" Климентовите „слова", като за сметка на тоя кръг бъде намален кръгът на предполагаемите. При изброяването на Климентовите „слова" се допущат волности, понякога не може да се каже откъде са взети привежданите наслови и паметници. Несъмнено Климентови са „словата": „Заповедания за празниците: поучение за народа в ден на апостол, мъченик или светител"; „Поучение в памет на апостол или мъченик"; „Поучение на Възкресение": „Поучение на Преображение господне"; „Слово на Връбница"; „Слово за св. Тройца"; „Похвала на Лазар"; „Похвално слово в памет на пророк Захари за рождеството на Йоан Кръстител"; „Похвала на Кирил Философ"; „Похвално слово за Йоан Кръстител"; „Похвала на Успение Богородично"; „Похвала на Димитър Солунски"; „Похвала на архистратезите Михаил и Гаврил"; „Похвала на Климент Римски"; „Похвала на св. 40 мъченици". С по-голямо или по-малко основание могат да бъдат приписани или се приписват на Климент следните „слова": „Слово на Рождество Христово"; „Слово на Богоявление"; „Слово на Кръстовден"; „Слово на Сретение господне"; „Похвала на кръста"; „Поучение на Благовещение"; „Поучение на Връбница"; „Слово на Велики четвъртък"; „Слово на Великден"; „Поучение на Възнесение"; „Слово на Петдесетница"; „Поучение на Зачатието Богородично"; „Поучение на Успение Богородично"; „Поучение в месопустната неделя"; „Поучение за поста"; „Поучение в сирната неделя"; „Поучение пред Просвещение"; „Похвала на пророк Илия"; „Похвала на архиерей Ириней"; „Похвала на апостол Павел"; „Похвално слово за Козма и Дамян"; „Похвално слово за апостолите Петър и „Павел"; „Похвално слово на Рождеството на Йоан Кръстител"; „Похвала на трите отроци във Вавилон"; „Слово за библейските праотци"; „Похвала на св. Никола"; „Слово за божията твар, за смъртната кончина и за покаянието"; „Поучение към епископите и поповете"; „Слово за духовната полза"; „Поучение за митаря и фарисея"; „Поучение за блудния син" и др.

Старите паметници сочат Климент и като поет. Издирването на поетическото дело на Климент е още в своето начало. Имаме данни да смятаме, че българската поезия се ражда заедно с българската литература. Известно е, че първите български и славянски книги възникват като необходима основа, върху която се изгражда българската и славян-

ска черква. Тъй като много от текстовете на тия книги са се пеели, а техните първообрази са били в мерена реч, създателите на българската и славянска книга е трябвало да бъдат поети, за да зазвучи и в славянските черкви стройно и възвишено богослужение, каквото е звучало в гръцките и римските черкви.

Поетическите склонности и поетическият талант на Климент са изявени ярко в неговите „похвални слова". В тях речта се лее все по-вдъхновена, тя престава да бъде проповед, превръща се в поезия. Речта зазвучава ритмично, разделя се в стихове, в завършеците на стиховете се появяват рими, „похвалното слово" се превръща в стихово изградена творба.

Климентови „песнопения", за каквито говори житиеписецът, досега не са открити. Смятам, че тоя вид „песнопения" Климент е вмъквал в своите похвали (обикновено в края им) или че житиеписецът има пред вид стихово изградените части от похвалите му, когато упоменава тоя вид негова книжовна дейност.

Установяването на Климентовите произведения трябва да бъде придружено от основното им проучване. В миналото отсъствуваше литературно-художествен анализ на „словата". В наше време бе положено началото на такъв анализ, но много „слова" стоят все още непроанализирани, неопознати.

X. СЪЗДАЛ ЛИ Е КЛИМЕНТ ЕДНО НОВО ПИСМО — КИРИЛИЦАТА

Популярно е мнението, че Климент е създал едно ново славянско писмо, именно т. нар. кирилица, с която замества азбуката на своя учител Константин-Кирил, т. нар. глаголица. Създал ли е наистина Климент едно ново писмо, създал ли е той кирилицата? Хипотезата за създаването на кирилицата от Климент принадлежи още на П. Й. Шафарик. Шафарик основава своята хипотеза върху съобщението на Краткото Климентово житие, според което Климент измислил „други словесни образи, по-ясни от тези, които знаел премъдрият Кирил". Мнозинството учени не приеха хипотезата на Шафарик. Между тях са видните слависти А. Лескин и В. Ягич. Краткото житие като по-късен паметник допуща много легендарни подвизи на своя герой и исторически неточности. Така например в пълно противоречие с историческата истина са съобщенията на житиеписеца, според когото Борис и Михаил били баща и син, Кирил — името Константин съставителят на Житието не знае — действувал само в България, Методий бил посветен за архиепископ „моравски и български" от римския папа Адриан, Климент бил посветен, и то едновременно с Методий, не само за епископ на Охридската епархия, а и „на цяла Илирия и на земята, що владееше българският народ", т. е. на цялата българска земя, Климент бил подвластен на архиепископ Методий, при все че последният е бил отдавна покойник, Климент покръстил Борис, „а подир него и сина му Михаил, който пръв се провъзгласил за цар на българите", с молитвите си Климент възкресил едно дете и пр.

Каква е доказателната сила на разглежданата вест — че Климент е създал по-ясни начертания на буквите от тези на Кирил, щом като тая вест се намира сред толкова много погрешни известия? Несъмнено, нищожна; върху нея не би могло да се гради научната истина.

Срещу хипотезата на Шафарик говорят много и значителни факти. Ако Климент е изнамерил нова азбука, защо обширното му житие, което дава толкова подробности от неговата културна дейност, ще отмине такъв един крупен факт с мълчание?

Възможно ли е Климент, ученик на Кирил и Методий, съпътствуващ братята от младини, свикналият с азбуката на славянските първоучители, хранещият висока почит към славянските равноапостоли Климент да е извършил замяната на Кириловата азбука с нова азбука?

Ако Климент е заменил в Македония глаголицата с кирилицата, то как ще обясним факта, че тъкмо в тая област, която е била център на Климентовата дейност, са били писани през X и XI (а може би и през XII) век толкова глаголически паметници, някои от които — и то най-важните от ония, които имаме — са стигнали и до нас?

Изглежда житиеписецът е използувал предание, което е съхранило спомен за участие на Климент в създаването на славянската писменост: като пръв помощник на Кирил и Методий той е преписвал създадените от тях текстове още от техните черновки и може би е предложил някои нови начертания на Кириловите букви.

XI. ХАРАКТЕРЪТ НА КЛИМЕНТОВАТА ДЕЙНОСТ

В миналото научното дирене не прояви интерес към две съществени страни на Климентовата дейност — към нейната демократична и хуманистична устременост. Житието пази спомен, че Климент е научил населението на своята област да облагородява овощни дървета. Ето интересния пасаж, където се говори за тая му дейност: „И понеже по цялата българска страна растяха диви дървета и липсваха облагородени плодове, той ѝ подари и това благо, като пренесе от страната на гърците всякакъв вид облагородени дървета и чрез присаждане направи плодни дивите дървета, за да възпита, мисля, и по тоя начин човешките души да приемат соковете на добротата и да принасят като плод на бога изпълняването на божествената воля, което единствено той смяташе за храна на себе си.“ Пасажът е разбиран различно — пряко и иносказателно. Аз смятам, че излязъл извън оградата на училището и черквата, Климент навлиза със своята дейност на народен ръководител и просветител и в стопанската дейност на своите съотечественици. В подкрепа на съобщението на Житието за такава дейност на Климент говори високо развитото и днес овощарство в Охрид, Ресен и другаде в Югозападна Македония, което несъмнено има стара традиция.

Изобщо високият му пост не откъсва Климент от народа. Той е от тези първи дейци, които са свързани здраво с широките народни слоеве. Оттук неговата популярност. Отличителна черта на цялата му дейност е хуманизмът. За неговия хуманизъм житиеписецът говори изрично. Той пише например: „Той (т. е. Климент) се стараеше да измени мислите на хората към кротост и човечност.“

Буржоазната историография от миналото не определи и истинския характер на Климентовата дейност — като прогресивна, борческа и революционна. А тя действително е такава.

Новата степен на българския и славянски културен живот е трябвало да се завоюва. Славянската черква, славянското училище и славянската книга са се раждали в условията на преследвания, физически страдания и унижения. Климент е понасял всички тях, без те да сломят борческия му дух, какъвто той е притежавал безусловно в най-голяма степен. Винаги го е въодушевявала оная увереност в правотата на делото, на което е служел, която е характерна и за неговите велики учители: увереността, че славяните и изобщо новите народи на Европейския континент трябва да имат своя писменост и култура, богослужение на своя език, свои училища и книжовници. Тая увереност е увереността на революционния деец, който воюва за по-висока форма на живот. Въпреки че враговете му, враговете на славянската писменост и култура, и реакцията са разполагали с огромни сили, той не е изпадал в униние, не се е плашел ни от обвинение в еретичество, ни от мъчения, бил е уверен, че върши исторически необходимо дело. Като славянин той е чувствувал, че стои в предната редица на славянството, което в епохата се е стремяло да се противопостави на поробителите и асимилаторите, да се обособи със свой държавен и културен живот. Поради своите убеждения и своята решителност след смъртта на Методий застава ведно с Горазд начело на борбата с латинско-немското духовенство, а в България успява да изгради неизградените във Велика Моравия дело, на което е служел.

XII. ПРОБЛЕМИ НА КЛИМЕНТОВАТА ТРАДИЦИЯ

Делото, на което е служел Климент, побеждава. През дълги векове то служи на народностното и културното развитие на българския народ и на славянството. Проучването на Климентовата традиция хвърля светлина върху това развитие, разкрива източниците, които са подхранвали резистенцията и растежа на народа ни.

Разбира се, Климентовата дейност не може да се разглежда като дейност с локално значение, като дейност, имаща значение само за областта, в която Климент непосредствено е работил. Охридското културно и книжовно средище изпълнява блестящо онези задачи, които му поставят българските владетели Борис и Симеон. Заедно с Преславското културно и книжовно средище то е източник и основа на Златния век в историята на българския народ. То прави неоценим влог в създаването на средновековната българска и славянска култура и литература, то дава принос във формирането на българската народност, в нейното опазване и процъфтяване.

Охридската културна и книжовна традиция пулсира и по-късно като една от най-жизнените артерии в организма на българския народ, в неговата историческа съдба. Ред официални писмени паметници говорят, че тя служи в държавното строителство и укрепването на българската държава, тъй както Преславската културна и книжовна традиция се вгражда в основите на българския държавен и народностен живот. Българската и славянска писменост се пазят, за да заговорят на български език, когато е нужно, да възвестят събития, важни за българския народ, да отстоят българската народност.

Ще се задоволя само с един пример. Не много отдавна бе открит старинен каменен надпис, поставен от последния цар на първата българска държава — Йоан Владислав, от царския род на Самуил. Тоя цар, макар и да е заел българския престол незаконно (след като убива коварно своя братовчед Гаврил Радомир, син на Самуил), отстоява храбро българската държава срещу византийските агресори. От надписа прозвучава гордостта на създателя му, че е български цар (в текста: „самодрѫжѣщемь блъгарьскомь“), че е от български род („блъгарннь родомь“) и че с възобновяването на крепостта отстоява живота на българите („жнзнь блъгаромь“). Надписът не е откъснат от общата българска културно-строителна традиция. Известно е, че още прабългарските владетели са поставяли каменни надписи, за да ознаменуват важни събития или да отбележат принос в културно-строителната област. Княз Борис поставя каменен надпис в Македония, за да извести покръстването на българския народ. Имам пред вид надписа от 866 г., намерен в с. Балши и др. Българското чувство на Йоан Владислав е засилено поради усилията на тоя последен цар на първата българска държава да запази българската земя и българския народ от византийското робство.

Останала жива през вековете, Охридската културна и книжовна традиция влива струя в Българското Възраждане.

Делото, на което е служел Климент, е живо и днес. Второ хилядолетие вече българският народ и славянството го използуват, градят върху оставената от дълбоката старина традиция, развиват по-нататък просветата и културата, осъществяват принципите на народностната и човешка правда, на прогреса, на хуманността.

СЪЧИНЕНИЯТА НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ И ТЯХНАТА СЪДБА

Проф. БОНЮ СТ. АНГЕЛОВ

Безспорна истина е, че бележитият старобългарски писател Климент Охридски е автор на много съчинения. Хубава характеристика на многостранните му книжовни занимания намираме в неговото Пространно житие, написано от охридския архиепископ Теофилакт. Понеже тоя въпрос бе добре засегнат и изяснен в доклада на проф. П. Динеков, аз ще пристъпя направо към два други въпроса, свързани с книжовното дело на Климент Охридски, а именно:

1. Проникване на Климентовите произведения в старославянската книжовна традиция и
2. Въпросът за събиране и издаване на неговите съчинения.

I

Книжовното дело на Климент Охридски навлиза широко в старославянските литератури — българска, руска, сръбска, както и в румънската книжовна традиция. Едни или други преписи на негови творби се намират в ръкописи, възникнали в най-отдалечени предели, обитавани от славяни — от Северния Ледовити океан до Атон и Синайския полуостров на юг, от Уралските планини до Адриатическо море на запад. Ще ги намерите почти във всички по-големи книгохранилища в цяла Европа. Запознаването с многобройните печатни описи на старославянски ръкописи, както и непосредствената работа със самите също така многобройни ръкописни сбирки убедително показва, че Климент Охридски е измежду тия творци на старобългарската и изобщо на южнославянската литература, които са получили извънредно голямо разпространение в славянския православен свят, каквито са например Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак. Ако трябва да се внесе известно уточнение в случая, би могло дори определено да се каже, че Климент е застъпен пред всички горепосочени писатели, включително и пред Григорий Цамблак, голяма част от книжовната дейност на когото пряко е предназначена за руската обществена и културно-църковна действителност. При това тук се налага едно уточнение — такова впечатление се добива, като се вземат под внимание само положително установените Климентови произведения.

Съчиненията на Климент се срещат в книги с различно предназначение — четии минеи, служебни минеи, пролози, тържественици, синаксари, измарагди, златоусти, сборници със смесено съдържание и пр. Важно е също, че нерядко в един и същ ръкопис се намират по няколко Климентови слова — две, три, четири. Трябва да подчертая, че досега ръкопис само с негови творби не ми е известен, каквито например има с произведения на Григорий Цамблак. Изказаната през 1905 г. мисъл от сръбския учен Люба Стоянович, че ръкопис № 450 на Бялградската народна библиотека (от XVI в.) е изцяло съставен от Климент Охридски, не е правдоподобна. Стоянович пише: „В этой сравнительно не большой рукописи помещено не менее ста поучений, слов, синаксарей и житий. Все они писани языком простым и ясным как все сочинения Климента... Но мне кажется, что весь этот сборник вышел из его рук. Если все не его сочинения, то может быть что они его переделки, извлечения и пересказы чужих слов, что это все, так сказать, его редакция. Насколько это предположение верно, можно будет судить, кога он напечатается целиком."[1]

В старославянската книжовна традиция част от съчиненията на Климент се разпространяват с неговото име, поставяно в заглавието на съответното слово, а при други творби името му е пропуснато. При отбелязване на името му като автор се наблюдават различия: Климента епископа словѣньска, светаго Климента, Климента епископа великьскаго, епископа Климента, сотворено Климентомъ, Климентъ папа римскы.

Старославянската книжовна традиция показва още едно важно наблюдение, пряко свързано с книжовната дейност на Кл. Охридски — ръкописите твърде често посочват Йоан Златоуст като автор на някое Климентово произведение. Нещо повече дори — тази практика срещаме не само в ръкописната традиция, но и в старите славянски печатни издания. Сам по себе си този факт е крайно показателен — съответното съчинение е правело силно впечатление на средновековния книжовник, за когото най-правдоподобно е то да бъде написано от Йоан Златоуст, широко популярен и обичан през средните векове. Това безспорно е хубава, макар и косвена оценка за високите достойнства на Климентовите творби. Впрочем за такава висока оценка говорят още две неща: 1) авторското обкръжение на Климент в ръкописната традиция и 2) предпочитането на Климентови произведения вместо творби от друг книжовник — проповедник.

Какво е авторското обкръжение на Климент? В повечето случаи съчиненията му се поместват в ръкописите редом с произведения на най-изтъкнати, авторитетни и обикнати християнски автори — Василий Велики, Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Атанасий Александрийски, Кирил Александрийски, Йоан Дамаскин, Патриарх Калист и много други патриарси и епископи на източната православна църква. Този факт придобива особено голямо значение, като се вземе под внимание обстоятелството, че поместването на Климентови творби през славянското средновековие не е спорадично явление, а редовно застъпено, виждаме ги в ръкописи от различни векове, писани в различни славянски предели.

Понеже оцелелите славянски ръкописи от X, XI, XII в. са малко днес, нямаме ясна представа за разпространеността на Климент книжовника през

[1] Л. Стоянович, Новые слова Климента Словенскаго. Сборник ОРЯС, том LXXX, 1905, стр. 83.

това време. Най-ранните познати преписи на негови съчинения са от XII—XIII в., през XIV в. броят им чувствително нараства; най-много са преписите от XVI—XVII в., след което намаляват през XVIII в., а през XIX в. вече се явяват рядко. Познатите вести категорично свидетелствуват, че Климент е получил най-голяма популярност в Русия, дето е имало много книжовници и книжовни средища, манастири, църкви, нуждаещи се от проповеди и слова. Числото на южнославянските преписи е далеч по-малко. Две са причините за това: първо, по-малката територия, обитавана от южните славяни, и второ — тежките поражения, нанесени от турското робство както по отношение на завареното културно наследство, така и като пречка за създаване на нови културни ценности.

Заслужава да се подчертае обстоятелството, че разните Климентови творби имат различно разпространение в старославянската книжовна традиция. С най-малко преписи — само два — днес е познато словото му за апостол Тома — един в Киев (в ръкописната сбирка при Централната научна библиотека при Академията на науките) и друг в Москва (в ЦАДА). Най-много (около двеста) са преписите от голямото и поетично написано „Слово за Михаил и Гавриил". Също така доста популярни били словата за пророк Илия, за бедния Лазар, Димитър Солунски, Климент Римски, пророк Захарий и Йоан Кръстител, Успение Богородично, Преображение, Похвала за Кирил Философ и др.

Трябва да подчертая — познатите преписи са незначителен (малък) процент от реалното проникване на Климент Охридски в старославянските литератури. Те съвсем не изразяват действителната популярност на нашия писател през средновековието. Твърдо основание за такъв извод ми дава обстоятелството, че броят на прегледаните и обработени от разни учени (предимно руски) старославянски ръкописи е незначителен в съпоставка със запазените днес по разни книгохранилища ръкописи, главно в СССР. Там има ръкописни сбирки по хиляда, по две хиляди ръкописа, за част от които няма никакви печатни издания, а се работи само по инвентарни книги. Този извод намира подкрепа и във факта, че немалко славянски ръкописи са пропаднали, някои от които безспорно са съдържали съчинения на нашия книжовник.

Важно е и това — някои творби на Климент се срещат в две редакции — по-обширна и по-кратка (напр. Слово за Преображение, Успение Богородично, Света троица и др.). Задача на науката е да установи дали това е направил самият автор или е късна редакторска преработка. Понякога — твърде рядко — Климент пише две произведения за един и същ празник (Цветница, Йоан Кръстител) и др.

И още нещо — някои съчинения на Климент Охридски биват напечатани в стари руски издания от XVI—XVIII в. (напр. словата за Димитър Солунски, Михаил и Гавриил, Преображение и др.). В ранните южнославянски и румънски старопечатни книги той не е застъпен.

Без да се спирам подробно върху въпроса, ще посоча само твърде интересния факт — творби на Климент оказват силно въздействие върху творчеството на някои старославянски писатели: Кирил Туровски, Григорий Цамблак и др.

При така очертаната картина основателно възниква въпросът — защо съчиненията на Климент Охридски са получили толкова голямо разпространение, защо той е станал популярен писател на славянската книжовна

традиция през средните векове? Единствена заслуга тук има самият Климент, характерът на творбите му е обуславял този голям и непрекъснат интерес към него. Съдържанието на тези творби, хубаво разкрито и от неговия биограф, вложената в тях мисловност, предадена чрез изящна образност, са главна причина за силното им въздействие върху слушателя и читателя. Тук е мястото да се припомнят думите на архиепископ Теофилакт Охридски, който характеризира така широката книжовно-проповедническа дейност на нашия писател: „Като знаел грубостта на народа и неговата пълна тъпост за разбиране на писанията и като виждал, че много български свещеници мъчно разбират написаното на гръцки език, с чиито букви били упражнени само за четене..., понеже на български език нямало дори похвални слова, ето защо, съзнавайки това, той изнамерил средства и против него и съборил стената на *незнанието със своето дело*. Той съставил *прости и ясни слова за всички празници*, които не съдържат нищо дълбоко и много мъдро, но които са понятни дори за най-простия българин... Чрез тези слова може да се научат тайнствата на празненствата, които се извършват за Христа и чрез Христа. В чест на пречистата Богородица, чиято памят, както знаете, често се празнува през годината, Климент със словата си усърдно написал похвали и разкази за нейните чудеса. Ти ще намериш, че и Кръстителят не е оставен непохвален, но ще научиш дори и за чудесните намирания на главата му. Ще намериш описани живота и пътуванията на пророците и апостолите и чрез подвизите намъчениците ще се издигнеш до този, който ги е приел при себе си поради тяхната кръв. Обичаш ли и живота на преподобните отци и привърженик ли си на почти безплътен и безкръвен живот? Ще намериш и него грижливо предаден на *български език* от мъдрия Климент. Известно е впрочем, че всичко това се пази от трудолюбиви хора. Какво още? Той богато снабдил църквата с псалмоподобни песнопения, едни от които са съставени за много от светиите, а други, молитвени и благодарствени, са в чест на всенепорочната божия майка. Изобщо Климент е предал на нас, българите, всичко, което се отнася до църквата и с което се прославя паметта на бога и на светиите и чрез което се трогват душите."[1]

Само два примера, взети из Похвалата за Кирил Философ, започваща така ударно: „Ето, христолюбци, днес възсия пред нас светозарната памет на блажения наш отец Кирил, новия апостол и учител на всички страни. Чрез своето благочестие и красота той възсия за нас като слънце, което прогонва бесовската измама." Друг пасаж: „Щом дочуеше някъде някоя хула за божествения образ, като крилат той прехвръкваше на всички страни и с ясни думи разпръскваше всички лъжи и научаваше на права вяра. Той довърши това, което Павел не бе успял да свърши, прелитайки като орел по всички страни — от изток на запад, от север на юг." Тъкмо поради това книжовниците преписват негови слова за църковни празници и дейци, а не слова за същите празници и дейци, написани от други прочути църковни автори. Изразеното от тях предпочитание към Климент подсеща за достойнствата на произведенията му откъм съдържание и форма; то е израз не само на подчертано славянско съзнание, но и обек-

[1] Ал. Милев, Гръцките жития на Климент Охридски, София, 1966, стр. 133.

тивна оценка за качествата на тези творби. Благодарение именно на тази положителна оценка и на активността на славянските книжовници през средновековието са се запазили много произведения на Климент Охридски, много повече по брой и по количество на преписи, отколкото при всеки друг наш писател от тази епоха. Той е, така да кажа, един от щастливите в това отношение старобългарски писатели. Разбира се, познатите днес вести за Климентови творби съвсем не се покриват с неговото действително книжовно творчество, плод на няколкодесетилетен труд. Значителна част от произведенията му са се включили в общия репертоар на старославянските литератури; макар и без името на своя автор, те изпълнявали предназначението си. И това е било голяма награда за книжовника Климент: чрез творческото си дело да живее в паметта на поколенията.

II

Друга страница в историята на Климентовите съчинения е проявеният към тях научен интерес, и по-специално — мисълта за тяхното обнародване. Веднага следва да кажа, че този интерес се заражда рано, още с първите сериозни прояви на славистиката като наука през 40-те години на миналия век. От нашия писател живо се интересува видният чешки славист Павел Шафарик; той пише на прочутия тогава руски общественик и професор Михаил Погодин за някои свои наблюдения, кореспондира с Бодянски, от когото получава известни указания и пр.

Още в началото два основни въпроса възникват пред учените: 1. Кой е този книжовник Климент, на когото в старославянските ръкописи се приписват съчинения, кога и къде е живял; 2. Кои са и колко са неговите съчинения. И почват усилени издирвания в двете насоки. Особено важни са в случая постиженията на Шафарик в неговата ранна книга от 1847 г.: „Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku" („Разцвет на славянската литература в България"). Важна за това, че пръв той измежду учените, въз основа на познати нему вести, рисува, макар и в твърде общи линии, книжовния образ на Климент.

Друг учен от това време, имащ голямо значение в по-нататъшното развитие на научния интерес към Климент Охридски, е руският учен Вукол Михайлович Ундолски (1816—1864) — изследвач на славянската древност, известен библиограф, страстен събирач и ценител на ръкописи. Той пръв измежду учените обръща сериозно внимание върху живота и творчеството на Климент Охридски. Докато усилията на Шафарик са насочени предимно към историко-литературни издирвания и обобщения, у Ундолски забелязваме нещо друго — подчертан стремеж не само към издирване съчиненията на Климент, но и към тяхното обнародване, за да станат всеобщо достояние на учения свят. Самата тази негова грижа вече достатъчно добре изразява оценката, която той имал за книжовното наследство на Климент. Въпреки проявения интерес на Мих. Погодин, Бодянски и Шафарик към нашия писател за науката Ундолски е истинският откривател на Климент Охридски. На него се пада честта пръв да открие произведения на писателя, да замисли тяхното проучване и издаване.

Още през 1840 г., току-що завършил курса на Московската духовна академия, работейки със стари славянски ръкописи в Троицко-Сергиевата лавра край Москва, той попаднал на пергаментен ръкопис от XII—XIII в. В ръкописа намерил три съчинения, насловите на две от които определят Климент като автор — Климента епископа словѣньска. Откритието поражда голяма радост у младия учен, то го вдъхновява за усилена работа със старите ръкописи, благодарение на което успял да увеличи броя на Климентовите творения [14]. През октомври 1843 г. той представя своето изследване „Климент епископ словенский" в Общество истории и древностей российских, но то не било прочетено. Едва в началото на 1845 г. Ундолски прочел доклада си „Об открытии и издании творений Климента, епископа словенского". Това е първият в историята научен доклад за Климент Охридски, изнесен на специално заседание на научна организация. Резултатът е крайно положителен — дружеството решава съчиненията на Климент да бъдат напечатани, като цялостната подготовка се предоставя на самия Ундолски. За съжаление изнесеният от Ундолски доклад бил публикуван едва през 1867 г., няколко години след смъртта му (напечатан в „Беседы Общества любителей российской словесности". Выпуск I, Москва, 1867, стр. 31—38). Поради това изказаните от него мисли, наблюдения и изнесени материали не станали всеобщо научно достояние, а били познати само на тесен кръг учени. Такава съдба сполетяла и богатите му лични архивни материали за Климент, ревностно събирани години наред.

За чест на Ундолски трябва веднага да се каже, че той, макар още начеващ изследовател, правилно доловил основните въпроси, свързани с издирването на Климентовото книжовно наследство. Обобщавайки своите наблюдения, той пише: „Не вдаваясь в догадки, вовсе неуместные в деле положительном, я перечислю творения Климента несомненно ему принадлежащие, выпишу заглавия, начала и конец каждого, укажу где которее из них находится и в списке какого времени." Посочени са следните Климентови творби: Заповедания о праздницех, Поучение и памет апостола или мученика, Поучение на святое възкресение, Похвално слово за Лазар, Поучение на Преображение господне, Похвала на преставление Богородично, Слово похвално за пророк Захарий и Й. Кръстител, Похвала на Димитър Солунски, Похвално слово на Михаил и Гавриил, Похвала на Климент Римски (стр. 34—35).

Ундолски добавя: „После этого я постоянно следил за своим Климентом, отъискивал лучшие списки в разных библиотеках, сличал их прежными и вообще приготовлял материалы по сему предмету. При таковых разъисканиях удалось открыть мне еще одно, едва ли не замечательнейшее всех прочих творение Климента „Похвалу св. Кирилу Философу, учителю словенску языку". В заглавии сказано, что это похвальное слово „сотворено Климентомъ епископомъ" (стр. 36). Ученият имал такова намерение: „Перед описанием рукописей творений Климента предложится разъискание о том, давно ли и кому известны были сочинения Климента" (стр. 37).

В развитието на научния интерес към Климент важни са годините 1843 — когато Ундолски предлага своя доклад за обсъждане, 1845—когато прочита доклада си за издаване на Климентовите произведения, 1846 г. — когато започва да печата книгата си. Обаче решителна в това отношение

се оказва годината 1867, когато е обнародван неговият доклад „Об открытии и издании творений Климента епископа словеньского". Въздействието на тази публикация е твърде силно и положително в онзи смисъл, на който самият автор се е надявал. Ако по-рано учените се задоволяват само с посочване на Климентова творба в някои ръкописи (Калайдович, Строев, Востоков), сега това вече не е достатъчно. Наистина все още никой измежду изследователите не замисля по-пълно събиране на тези съчинения, но все по-активно се подхваща инициативата за издаване на отделни творби на Климент. Тук наблюдаваме интересен факт — изминали са над 20 години (1846—1867), откакто Ундолски предприема печатането на Климентови произведения, а нито едно произведение не е публикувано с изключение на „Похвално слово за Кирил Философ", напечатано от А. Е. Викторов през 1865 г. в прочутия „Кирилло-Мефодиевский сборник", излязъл в Москва под редакцията на М. П. Погодин. Тук не вземам под внимание и двете пространни жития на Кирил и Методий (често наричани Панонски легенди), които Горски обнародва през 1843 г. в „Москвитянин", понеже и днес все още в науката се оспорва Климентовото авторство на тези прочути старобългарски творби.

След като на Ундолски официално била възложена задача да подготви съчиненията на Климент за обнародване, той енергично пристъпил към нейното реализиране и от месец януари 1846 г. започнал печатането на книгата си. Обаче поради особено големите размери на замисленото издание и понеже постоянно се откривали нови творби на писателя, Ундолски не успял нито да завърши, нито да отпечата труда си. Запазените печатни и ръкописни материали стават достояние на научния съвет едва през 1895 г. под наслов „Климент епископ словенский. Труд В. М. Ундольского", редактирани от големия руски славист П. А. Лавров.

Трудът на Ундолски, макар и обнародван твърде късно, е първата научна книга, в която са събрани на едно място повече Климентови творби — обнародвани са седем от произведенията вместо предвижданите от самия Ундолски десет. Тази книга изиграва важна роля в следващите издирвания върху нашия писател. Нейна заслуга е, че тя отново показва голямата фигура на Климент като писател, засилва научния интерес към него, в резултат на който все по-осезателно се чувствува необходимостта да се съберат и издадат произведенията му.

През 70-те години на миналия век започва публикуването на отделни Климентови творби в разни издания. И сега най-активни са руските учени. В своето прочуто „Описание рукописей библиотеки Хлудова" (Москва 1872 г.) А. Попов напечата похвалното слово за Йоан Кръстител по ръкопис от XIV в. Същият автор в своите „Библиографические материалы" (Москва, Чтения ОИДР, 1880, III) напечата „Слово за рождество Христово", „Чтение за кръщение господне", „Слово за зачатие на Йоан Предтеча". Архимандрит Антоний през 1881 г. в „Православний собеседник" обнародва няколко слова (Успение Богородично, Похвала за Лазар, Похвала за Захарий, Похвала за Димитър Солунски). С такава археографско-издателска работа се занимават също: архим. Леонид (Памятники древней письменности, LIX, 1885), П. А. Лавров (няколко статии в Известия ОРЯС — III, 1898, стр. 1086—1109, 1335—1336; VI, 1901, кн. 3, стр. 236—280; XI, 1906, кн. 1, стр. 441—448); А. И. Соболевски, Из области древней церковнославянской письменности (Известия ОРЯС, VIII, 1903, кн. 4, стр.

59—71; IX, 1904, кн. 2, стр. 1—13; X, 1905, кн. 2, стр. 130—139; XI, 1906, кн. 1, стр. 44—22, кн. 2, стр. 144—154, кн. 4; стр. 129—143); Н. Туницкий, Слово о троице, о твари и о суде Климента Словенского (Известия ОРЯС, IX, 1904, кн. 3, стр. 201—232); Е. В. Петухов, Материалы и заметки из истории древней русской письменности, I—III, Киев, 1894, стр. 1—31. Почти всички посочени автори — особено Лавров, Туницки, Соболевски, Леонид, — като изхождат от съдържанието на словата и имайки пред вид техните стилно-езикови и речникови особености, склонни са да отдадат на Климент съчинения, в които няма изрично отбелязване за негово авторство.

Когато е дума за проявения от руската наука интерес към Климент Охридски, не може да не се отбележи и по-специалното проучване на Е. В. Петухов — „Болгарские литературные деятели древнейшей эпохи на русской почве“ (ЖМНПр, 1893, ч. 286, март, стр. 298—322). Събраните от него вести за проникването на Климент в руската книжнина са извънредно ценни и много подпомагат задачата за пълно издаване на съчиненията му. Излизайки от богати наблюдения върху руската ръкописна традиция и като отчита достиженията на учените преди него, Петухов намира достатъчно основание да посочи като „принадлежащи на Климент“ 12 съчинения. Към тях притуря под линия още пет, за които Климентовото авторство не е положително установено. В случая по-важно е друго — Петухов посочва точни данни за всяко слово отделно: колко преписа има, в коя сбирка се съхранява, номер и време на ръкописа, кое слово от кого и къде е печатано. По думите на учения „помещенный выше список рукописей, в которых находятся произведения Климента (без сомнения, неполный) представляет до некоторий степени наглядно *внешнюю судьбу* этих произведений в древней русской письменности“ (стр. 309).

В хода на така развилия се научен интерес към въпроса за книжовното наследство на един голям южнославянски писател, какъвто е Климент Охридски, съвсем закономерно се появява през 1905 г. обширният труд на известния сръбски славист Люба Стоянович — „Новые слова Климента Словенского“ (Сборник ОРЯС, LXXX). Това е първият голям археографско-текстологичен труд за Климент след книгата на Ундолски—Лавров от 1895 г. Продължавайки въведената от предходниците му практика, и той, въз основа на твърде общи смислови положения и стилно-езикови показатели, приписва на Климент ред съчинения, някои от които не са негови. Издателят поднася 25 слова, от които само четири може да се отдадат на Климент, а останалите предполага да са негови. За обосновка на тезата си Люба Стоянович си служи със следните съображения: 1. Че две от словата в сборника изрично са посочени за Климентови; 2. Че всички слова—посочени и непосочени като негови — винаги се срещат редом със слова от Йоан Златоуст; 3. Че всички слова са твърде кратки; 4. Вътрешни качества на словата.

Научната критика с големи основания твърде резервирано посреща мнението на Л. Стоянович, което си остава все още изолирано, предположенията му не са общоприети. Общността или близостта в отделни слова не винаги е белег за принадлежност към един автор. От друга страна, чрез творчеството си Климент има за цел *да създаде образци*, на които книжовниците след него да подражават. И наличието на такова подража-

ние подсказва само това, че задачата на Климент е постигната. Разбира се, далеч по-голяма щеше да бъде ползата от труда на Люба Стоянович, ако той беше събрал и издал познатите дотогава творби на нашия писател, твърдо считани за негови.

В началото на нашия век многолетните усилия на учените се увенчават с една прекрасна инициатива — отново е подхваната мисълта за по-пълно събиране и издаване съчиненията на Климент Охридски. На 16. I. 1914 г. Българската академия на науките взема решение да се пристъпи към тая отговорна задача, а на 21 януари се сформира специална „Климентовска комисия", в чийто състав влизат членовете на академията: Ал. Т.-Балан, Б. Цонев, В. Н. Златарски, Йор. Иванов, Ст. Аргиров. Инициативата е във връзка с наближаващата тогава хилядогодишнина от смъртта на Климент (916—1916 г.). По този повод академията решила да приготви изданията: 1. Извори за живота и дейността на Климент. 2. Книжовни трудове на Климент и 3. Монография за живота и дейността на Климент.

На проф. Йордан Иванов е възложено да приготви за издаване съчиненията на Климент. Поради това през същата година той и проф. В. Н. Златарски предприемат научна обиколка из чужбина, като посещават най-важните библиотеки и музеи, съхраняващи старославянски ръкописи — Русия, Сърбия, Австро-Унгария, Румъния — и донасят, както се казва в техния отчет,[1] „всички материали, необходими за едно научно изследване на живота, просветителната и книжовна дейност на Климента" (стр. 104). Ръководна мисъл на издирвачите е било да съберат преписи преди всичко от ония творения на Климент, които „с положителност (откъм вътрешен строй, език и надписание) могат да се отдадат на Климент. От многото такива преписи предпочитахме най-старите и югославянските пред по-новите, особено руските. От новите преписи от XVI, XVII и XVIII в. използувахме такива, които представляват нещо старинско в своята вътрешна редакция" (стр. 105).

В отчета си Иванов и Златарски дават „списък на положителните и предполагаеми Климентови книжовни трудове", на брой 43. Събраните материали били откопирани и акад. Йордан Иванов пристъпил към работа. Но за голямо съжаление книгата му не излиза нито през 1916 г., за Климентовата хилядогодишнина, нито по-късно. Главна причина за това ще е безспорно голямата научна заетост на издателя, непрестанният му стремеж към привличане на възможно повече градиво, издирването на гръцки и славянски извори и пр. Приживе той издава само две Климентови творби — Похвала на Кирил Философ и Похвала на Михаил и Гавриил (вж. Български старини из Македония, 1931, стр. 327—337). През 1931 г. в бележките си към словото за Михаил и Гавриил той припомня за отдавна поетата своя голяма научна задача: „На друго място, именно в *готвеното от нас издание на Климентовите съчинения*, ще обнародваме похвалата със съответните разночтения в разните й преписи" (Пос. съч., стр. 333). В архива на Й. Иванов се пазят доста материали по въпроса — обширни библиографски справки, нахвърлени чернови, фотокопия, преписани на чисто слова и пр. Това ценно градиво безспорно следва да се използува при бъдещо издаване съчиненията на Климент Охридски.

[1] Летопис на БАН, кн. III, за година 1914, София, 1916, стр. 99—108.

Напоследък подчертан интерес у нас към съчиненията на Климент с оглед на тяхното обнародване показват професорите К. Мирчев и К. М. Куев.

И така по въпроса за издаването на съчиненията на нашия писател са работили доста учени, предимно руски. Публикациите, по-активни от 70-те години на миналия век, са правени в различни издания, повечето чужди. Пред учените винаги е стояла важната задача за уточняване обема на Климентовото книжовно наследство. За целта са използувани различни показатели — изрично посочване на Климентово авторство, обща мисловност и предназначение на съчиненията, стилни похвати, езиково-словарни особености. При такава трактовка на въпроса понятни са увлеченията в грешките в миналото, които, разбира се, не са изключени и при бъдещите издирвания в тая област. Затрудненията и грешките се обуславят главно от факта, че творбите на Климент много приличат — по съдържание, форма, предназначение — на съчиненията на редица видни християнски автори, византийски и славянски. Следователно тия прилики трябва винаги да се вземат под внимание, а издирванията да се поставят на по-широки историко-литературни съпоставки.

След тези продължителни издирвания естествено възниква въпросът — науката до какви резултати се е добрала по въпроса, днес какво счита за положително Климентово дело? От изобщо считаните за Климентови слова — чието число варира между 40—60 — строгият научен подбор приема около 15—20 слова за твърдо Климентови творби. Ще изброя тези слова по книгата на проф. Е. Георгиев „Разцветът на българската литература в IX—X в." (София, 1962 г.), понеже в нея имаме най-ново и обширно проучване на писателя, отчитащо постиженията на предишните учени. За *несъмнено* Климентови се изброяват словата: 1. Заповедание за празниците. 2. Поучение в памет на апостол или мъченик. 3. Поучение на Възкресение. 4. Поучение на Преображение господне. 5. Слово на Връбница. 6. Слово за св. Троица. 7. Похвала за Лазар. 8. Похвала за пророк Захарий и за рождението на Йоан Кръстител. 9. Похвала за Кирил Философ. 10. Похвално слово за Йоан Кръстител. 11. Похвала на Успение Богородично. 12. Похвала за Димитър Солунски. 13. Похвала на Михаил и Гавриил. 14. Похвала на Климент Римски и 15. Похвала на св. 40 мъченици.

Ясно е — пред науката стои още широко поле за изследване, да реши успешно въпроса с големия брой произведения, които се приписват на Климент с повече или по-малко основания от видни представители на славистиката. Днес ние в никакъв случай не можем да се задоволим да считаме за Климентови само посочените 15 съчинения, защото изворите определено говорят за далеч по-голямо, по-богато и по-разностранно книжовно дело на писателя.

От 1965 г. Институтът за литература при Българската академия на науките отново поде инициатива за обнародване съчиненията на Климент Охридски, чието изпълнение е възложено на четирима научни работници (Хр. Кодов, К. Куев, Ив. Гълъбов, Б. Ст. Ангелов). След като бяха приведени в известност материалите от предишната „Климентовска комисия", се пристъпи към събиране на нови вести, свързани със задачата. С оглед на тая цел направени са вече някои посещения в чужбина (СССР, Румъния, Чехословакия), дето се събраха ценни данни за отделни

произведения на Климент. По сегашен замисъл на колектива предвижда се Климентовото книжовно наследство да бъде представено в два-три тома. В първия том се включват само произведения, твърдо считани за Климентови.

Историческата справка илюстрира една печална истина — повече от 120 години изминават, откакто се полагат усилия за издаване съчиненията на Климент Охридски, без задачата успешно да е разрешена. Благодарение любовта и труда на няколко поколения учени събран е вече обилен материал, който чака грижовна и вещa обработка. Дано подхванатата отново инициатива на БАН даде нещо повече, отколкото предишните благородни усилия на редица чужди и наши изследователи на Климент Охридски.

Тук, на настоящата научна Климентова сесия, основателно и загрижено прозвучаха надежди юбилейната годишнина да стане решаваща в изследванията върху Климент Охридски, да се подемат и изяснят редица проблеми из биографията и разностранната му книжовна дейност. Както в миналото, така и днес като абсолютно необходима предпоставка за такива издирвания се счита публикуването на съчиненията на нашия писател — най-даровития и верен ученик на безсмъртните славянски просветители Кирил и Методий. Радостно е, че осъществяването на въпросната задача се чувствува като обща и важна задача на славистичната наука, за чието реализиране ценна помощ може да окажат учените от чужбина.

Издаването на съчиненията на Климент Охридски безспорно ще бъде най-големият и най-хубавият паметник на бележития старобългарски и славянски писател, оставил дълбока диря в културния и политическия живот на своя народ, в културния възход на славянските народи, дал ценен принос в изграждането и развитието на общочовешката културна съкровищница.

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ — БЕЛЕЖИТ БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВЕН ДЕЕЦ

Доц. ПЕТЪР ХР. ПЕТРОВ

Дейността и историческата роля на дадена личност може да бъде оценена най-добре с оглед на епохата, на онези задачи, които тогавашното общество е имало да разрешава.

Средата на IX в. е време, когато в България окончателно са оформени новите феодални отношения, когато за тяхното идейно оправдание и идеологическо санкциониране била необходима нова религия. Затова именно инициативата за покръстването на българите излязла от двореца, а създаването на самостоятелна църква било първостепенен държавен въпрос.

Дълги и сложни преговори водил княз Борис с Цариград и Рим за самостоятелна църква. През 870 г. бил постигнат първият голям дипломатически успех — България се сдобила със самостоятелна църква. Но това било само началото. В страната дошло византийско духовенство, което проповядвало на гръцки език и, съвсем естествено, било проводник на чуждо политическо влияние. Сега въпросът за самостоятелна църква, със собствено българско духовенство, с официален книжовен и богослужебен славянски език вече надхвърлял вътрешните държавни нужди и се превърнал в остър политически въпрос. Само така можем да разберем усилията на княз Борис да изпраща млади българчета на учение във Византия, за да се подготвят български книжовници и църковни дейци. Само така става ясно и изпращането на младия княз Симеон на учение в Магнаурската школа, за да застане начело на българския културен, книжовен и църковен живот. За тази политика, провеждана настойчиво по цялата българска територия от Карпатите до Егея и от Днестър до Адриатика, знаел и българският белградски управител, който приел с радост изгонените от Велика Моравия ученици на Методий и побързал да ги изпрати в Плиска, тъй като знаел, както съобщава Теофилакт Охридски, че „Борис жадува за такива мъже".

В България Климент и Наум се оказали най-подходящите личности с оглед на предстоящите задачи. Не само за това, че били едни от най-талантливите ученици на братята Кирил и Методий. Те имали зад гърба си близо 30-годишна книжовна и просветна дейност, участвували в създаването и организирането на славянска църква във Великоморавия, т. е. всичко онова, което било така необходимо в настоящия момент за България.

В Житието на Климент, писано от Теофилакт, подробно се разказва как сам княз Борис бил обхванат „от силно желание да разговаря всеки ден с тях“, как първите хора на българската държава и най-доверени съратници на княза „идвали при светците като деца в дома на учителите си“ и същевременно как учениците „не се решавали да посещават домовете на мнозина, освен когато този боголюбив княз им позволявал“. И по-нататък. Борис лично се заел с настаняването на Климент и Наум в къщата на своя верен болярин Есхач, като му казал: „Приеми учителите с почит, докато приготвим за тях напълно това, което трябва да се направи.“

Няма съмнение, че в Плиска Климент, Наум, Ангеларий, княз Борис и неговите приближени боляри са изработили онзи обширен план за създаване на две книжовни средища в Плиска — Преслав и Охрид, които трябвало да подготвят духовни лица за нуждите на църквата, просветени дейци за нуждите на българската администрация и книжовници, а така също да бъдат съставени, преведени и размножени църковни и богослужебни книги. При това не бива да се забравя, че тази дейност неминуемо щяла да срещне противодействие както от страна на византийското духовенство, така и на онези сили от българското общество, които все още държали за езичеството и на които само след три години ще се опре княз Владимир при опита му за реставрация на езичеството.

Колко държавнически са гледали в Плиска на започнатата работа, личи от факта, че през 889 г. княз Борис напуснал престола, замонашил се и с личното си присъствие насърчавал дейността на Преславската школа. При това примерът му бил последван от брат му Докс, племенникът му Тудор Доксов и още много други първи хора на държавата, защото наистина делото на славянската писменост и книжнина, както и изграждането на българска църква били първостепенни държавни въпроси.

В светлината на тази държавна политика става ясно и онова голямо внимание, с което била обкръжена дейността на Климент в Охрид. Както е известно, още когато Климент тръгнал за Охрид, заедно с него заминал и боляринът Домета като управител на Кутмичевица със задача да съдействува във всичко на новия учител. Теофилакт много картинно рисува това взаимодействие между двамата държавни дейци: княз Борис „предал блажения Климент на Домета или по-скоро Домета на Климент, а още по-точно да кажем, предал ги един на друг: единият като послушен във всичко, а другият — да си служи с първия като с помощник при решенията си“.

В югозападните български краища Климент действувал от 886 г. до последния ден на живота си като български държавен деец, като ръководител на българската църква и като учител.

Още със заминаването му за Охрид княз Борис подарил на Климент в Девол три къщи, „отличаващи се по своя разкош и принадлежащи на комитски род“, „както и места за почивка около Охрид и Главиница“. При това било издадено „нареждане до всички жители на тази страна да приемат светеца с почит, да му предоставят преизобилно и щедро всичко, да го удостояват с дарове и чрез видимите неща да разгласят между всички съкровището на любовта, което е вложено в душата“. Същевре-

менно българският владетел освободил тамошните свещеници и църковна йерархия от задължения към държавата и прехвърлил приходите им върху Климент. В Житието се изтъква, че „те не плащали нищо на княза, но служели на бога и били определени нему (на Климент — П.П.) да плащат или по-скоро да му се отплащат". Тези сведения недвусмислено показват феодализирането на току-що създадената българска църква, превръщането ѝ в държавен институт, оформянето и създаването на църковен данък.

Че Климент е застанал начело на българската църква в югозападните краища, показва и онова сведение от Житието, където се говори, че „той имал във всяка енория и избрани измежду другите и те никак не били малко, защото се наброявали до три хиляди и петстотин. С тях той прекарвал повечето си време и им разкривал по-дълбоките места от писанията". Едва ли може да се приеме, че това са били непосредствено обучени от Климент ученици — това са наставлявани и ръководени от него църковни и книжовни дейци, които той в никакъв случай не е могъл да обучи за няколко години. При това в Житието другаде изрично се говори, че „неговите ученици били най-добри от всички по живот и по учение . . . От тях той поставял четци, поддякони, дякони и свещеници. Във всяка област той си служел с триста ученици, без техните помощници". Тези сведения недвусмислено показват, че дейността на Климент не е обхващала само една епархия, че той е работил за изграждане на българска църква в югозападните земи, като е наставлявал и ръководил както завареното духовенство, което в мнозинството си ще да е било славянско, така и е ръкополагал за свещеници, четци, дякони и други, обучени от самия него ученици.

Така погледната, дейността на Климент го очертава като един от строителите на българската църква, като виден държавен деец. Затова нему именно се паднала голямата чест след 893 г. да бъде провъзгласен за „пръв епископ на български език". Същевременно обаче посочените сведения ни карат да се замислим над данните от Житието на Теофилакт — наистина ли Климент е останал обикновен епископ чак до 916 г., когато цар Симеон създава българската патриаршия, и толкова малка ли е била епархията му, както историците сега се мъчат да я ограничат. Без да се изказва сега каквото и да е мнение, едно е ясно — въпросите около дейността на Климент, изградената от него църковна организация, ръководената от него епархия, са много сложни и те трябва да бъдат решавани на много по-широка историческа основа, а не само по сведенията от Теофилактовото житие.

Втората линия от дейността на Климент, тясно свързана и произтичаща от първата, е учителската.

Талантливият ученик на Кирил и Методий, както това добре е очертано в Житието (а и в изнесените тук доклади), е един от създателите на българския книжовен език, вероятен творец на кирилицата, основоположник на българската книжнина (преводна и оригинална), автор на жития (с което полага основите на българската житиеписна традиция), създател на българската църковна музика и може би пръв законодател („Закон за съдене на хората"). По този начин той се очертава като пръв български учен-енциклопедист, обладател на всички необходими за онова време знания.

Същевременно основаната от Климент книжовна школа в Охрид трябвало да съдействува заедно с Преславската за подготовка на кадри, за цялостния обществено-политически живот: църковни, книжовни и за административно-управленческа работа. По този начин, съобразно с нуждите и повелите на времето, Охридската школа е играла ролята на пръв български университет. Не ще и съмнение, че Климент, а след него и Наум, са се оказали най-подходящите личности да оглавят това първо държавно просветно средище, този пръв български университет, тази ковачница на български кадри, така необходими за българската държава. Затова наред с 1050-годишнината от дейността на Климент днес ние би трябвало да чествуваме още една бележита годишнина, пак свързана с неговото име — 1080-годишнината на Охридската школа, на първия български университет.

ПРИВЕТСТВИЯ И ИЗКАЗВАНИЯ НА ГОСТИТЕ ОТ ЧУЖБИНА

Проф. С. Б. БЕРНШТЕЙН (Москва)

Уважаемый председатель, дорогие друзья!

Разрешите мне выразить чувство глубокой благодарности Комитету культуры и искусства, Болгарской Академии наук, Софийскому университету им. Климента Охридского за приглашение приехать в Софию и принять участие в ваших торжествах, посвященных 1050-летию со дня кончины великого деятеля древнеславянской культуры эпохи Бориса-Михаила и Симеона Климента Охридского. Славный юбилей отмечается во всех славянских странах, не проходят мимо этой даты слависты славянских и неславянских стран. Надо надеяться, что слависты не ограничатся юбилейными речами и небольшими статьями. Дело в том, что ученикам Константина и Мефодия, среди которых первое место, бесспорно, принадлежит Клименту, не повезло в славянской филологии. Кирилло-Мефодиевская проблематика в течение всего XIX века была посвящена преимущественно изучению деятельности солунских братьев, а Климент, Наум, Ангеларий, Горазд, Савва и другие деятели славянской письменности IX в. оставались в тени. Положение несколько изменилось в XX веке, когда слависты начали серьезно интересоваться деятельностью тех людей, которые вместе с Константином и Мефодием закладывали основы славянской письменности, создавали первые оригинальные произведения на славянском языке. Специальный интерес к литературной, педагогической и даже хозяйственной деятельности Климента усилился во втором десятилетии XX века, когда слависты готовились отметить тысячелетие со дня его смерти. Но это были годы тяжких страданий и испытаний народов Европы. Однако, несмотря на это, юбилей не прошел бесследно. Именно в эти годы были опубликованы труды московского слависта Н. Л. Туницкого, посвященные Клименту и его соратникам. Эти труды нашего слависта наглядно показали, как мало было сделано славистами XIX века для изучения деятельности учеников Константина и Мефодия. К сожалению, в последующий период эта тематика не получила значительного развития. Подводя итоги деятельности славистов за последние 50 лет, следует сказать, что значительных достижений в этой области не было. И это несмотря на то, что многие важные и существенные факты из биографии и деятельности Климента до сих пор остаются еще невыясненными, хотя в рукописных собраниях еще хранятся неизученные списки

произведений этого книжника. Совсем недавно проф. Кирилл Мирчев опубликовал неизвестный список похвального слова архангелам Михаилу и Гавриилу, который хранится в библиотеке румынской патриархии в Бухаресте. А сколько еще неизвестных списков хранится в других книгохранилищах научных библиотек, университетов и монастырей! До сих пор ученые спорят о принадлежности Клименту ряда произведений древней письменности, высказываются диаметрально противоположные точки зрения о роли Климента в создании кириллической азбуки. Какова была роль Климента в создании славянского текста Синайского евхология, Цветной Триоди? Аналогичных вопросов можно поставить много. А как еще мало мы можем сказать о месте Климента в развитии письменного языка, о языковых особенностях самого Климента. А без этого мы никогда с полной достоверностью не сможем решить вопроса об авторстве Климента приписываемых ему произведений. Все это говорит о том, что перед славистами стоит задача всестороннего, полного и трезвого изучения биографии и наследия великого книжника.

Сейчас в связи с юбилеем в разных славянских странах наблюдается повышенный интерес к деятельности учеников Константина и Мефодия. Надо думать, что мы стоим на пороге нового этапа в истории изучения книжников конца IX и X вв. Во всяком случае слависты старшего поколения должны сделать все возможное, чтобы с юбилеем 1966 года был связан новый этап в изучении трудов и деяний Климента, Наума, Ангелария, Горазда, Саввы, деятелей Преславской школы. Болгарские слависты в этом направлении уже сделали важный вклад, издав к юбилейной сессии много ценных трудов. Нужно привить интерес к данной проблематике славистам молодого поколения, широко практиковать постановку соответствующих курсов и семинариев в университетах. Особое внимание следует уделить изданию древних славянских текстов. Здесь слависты нуждаются в помощи со стороны руководителей академий наук и университетов. Я надеюсь, что совместными усилиями славистов Советского Союза, Болгарии, Югославии, Чехословакии, Польши, славистов неславянских стран все эти задачи будут успешно решены.

Горячо поздравляю всех деятелей болгарской науки, культуры, просвещения с большим праздником и желаю им новых успехов в их благородном деле.

Проф. К. ПЕНУШЛИСКИ (Скопие)

Пред три месеци, во првата половина на септември, во Охрид — градот на Климента, во чиј прекрасен амбиент тој го реализира своето епохално дело и откаде започна да се шири општословенската просвета и култура, македонскиот народ заедно со братските јужнословенски народи на достоен начин, во рамките на сенародното чествување на Климент Охридски, му оддаде признание на овој јужнословенски великан.

Чувствувам особено задоволство што организаторите на Климентовата прослава во братска Бугарија, поканувајќи ме да учествувам во неа, ми овозможија да почуствувам уште еднаш она што секогаш ми било

јасно: дека нас — сите јужнословенски народи од нашето минато не сврзуваат безбројни заеднички личности, дела и настани.

Честитајќи му ја од се срце на братскиот бугарски народ и на организаторите прославата на 1050-годишнината од смртта на великиот апостол на општословенската култура Климент Охридски, ми се чини дека нема да згрешам ако ја изразам својата лична желба идната прослава на Климент Охридски, и за други подобни дејци, заеднички да ги организираат сите јужнословенски народи. Сигурно е дека ваквите културни манифестации би придонеле за натамошното приближување, развивање и јакнење на нашите братски народи, за нивната се потесна соработка и единство на сите полиња од општественият живот, за побрзата изградба на социјализмот и социјалистичката култура на нашите земји.

Слава на Климент Охридски!

Проф. К. ХОРАЛЕК (Прага)

Позволете ми да поздравя тържествената сесия в памет на Климент Охридски от името на чехословашката делегация, от името на Чехословашката академия на науките и на Карловия университет в Прага. Ние чехословашките слависти се радваме, че юбилеят на Климент Охридски стана повод за оживена дейност в областта на историята на най-старата славянска литература.

С книжовното дело на Св. Климент са свързани проблеми, решаването на които има голямо значение и за историята на старочешката литература, и за историята на западнославянската култура въобще. В изследването на книжовната дейност на Климент Охридски българските слависти продължават една славна научна традиция, която е блестящ пример на междуславянско и международно сътрудничество. Славистите в целия свят имат много основания да се радват на досегашните резултати и да пожелаят на българската наука в тази област нови достижения и нови успехи.

Проф. ФР. СЛАВСКИ (Краков)

БЕЛЕЖКИ ЗА ДЕЛОТО НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

На мен се падна честта от името на Ягелонския университет да почета паметта на Климент Охридски, един от най-именитите, най-близките ученици и продължители на безсмъртното дело на Кирил и Методий, един от създателите на основите на славянската писменост, сиреч на славянската култура. Щастлив съм, че мога да говоря за Климент Охридски тук в София, където се намира университетът, посветен на неговата скъпа памет, в който и аз преди почти тридесет години правех първите си научни стъпки.

За да се оцени делото на Климент Охридски, трябва да се върнем в далечна епоха — втората половина на IX в. и първите петнадесет години на X в. В тази епоха благодарение на малката дружина от великани на духа се изковаваха основите на славянската писменост. Научните изследвания от последните десетилетия допринесоха твърде много за задълбочаването и разясняването на много важни въпроси, свързани неразривно с възникването на славянската писменост, с характеристиката, със съдържанието на тази писменост. Така например се откри встъплението към изборното евангелие, което хвърля изобилна светлина върху най-ранния период на делото на Кирил и Методий. Хвърля се също светлина и върху първите славянски и старобългарски поетически творби, например Пролог към евангелието, което според Якобсон може да се счита като една от най-бележитите поетически творби на ранното европейско средновековие. Разбира се, че в тази насока още много трябва да се изясни. Така например заслужава да се изследва основно славянската християнска терминология. Може да се каже със сигурност, че първите славянски християнски думи са възникнали преди Кирил и Методий. Това е доказал вече много отдавна Мейе в една от своите статии.

Няма никакво съмнение, че литературното творчество на Климент Охридски има общославянско значение. За нас поляците тази епоха е много важна, важна особено днес, тъй като това тържество се свързва неразривно с милениума, хилядогодишнината на полската държава. Петдесет години след смъртта на Климент Охридски започва официалната история на полския народ.

В живота и творчеството на Климент Охридски трябва да се отбележат два основни периода: първият е до 885 г., сиреч до смъртта на Методий. В това време Климент тясно сътрудничи с двамата братя Кирил и Методий до 869 г., а от 869 г. (след смъртта на Кирил) само с Методий. Вторият период обхваща времето от 886 до 916 г., когато Климент създава прочутата си Охридска школа, като продължава и развива делото на Кирил и Методий.

И двата периода са изключително важни за славянската писменост и за славянската култура. В първия период, преди 885 г., се създават двете най-стари славянски оригинални литературни творения, така наречените Пространни жития на братята Кирил и Методий. Последните изследвания не изключват, че тези жития са Климентово дело. Почти сигурно може да се каже това за Пространното житие на свети Методий. В светлината на по-нови изследвания Пространните жития изпъкват като съвсем достоверни исторически извори, които подробно запознават с тогавашните отношения във Византия, Великоморавия, Панония и Рим. Някои учени ги наричат истински исторически монографии. В тях с удивителна точност са предадени събитията от втората половина на IX в., потвърждавани често пъти и от историческите извори, което показва непосредственото преживяване и отбелязване на събитията от автора — доказателство, че Пространните жития са създадени в последната четвърт на IX в. И в двете Пространни жития намираме изрази, които вълнуват, изрази, пълни с лирика. И двете доказват, че авторът им бил даровит опитен писател. Езикът на двете жития е много архаичен. Среща се влияние на западните езици, например мьша (литургия) в Житието на Методий, което доказва, че житията са били написана във Великоморавия.

Във втория период (след 885 г.) Климент Охридски, след като се завръща в родината си, развива самостоятелно книжовното си и учителско дело. Той принадлежи към онази малка група хора, която спасява делото на Кирил и Методий след трагичната съдба на моравската мисия. Според мен нямаме основание да се съмняваме в думите на биографа му, че той е опростил сложната първоначална славянска азбука — глаголицата. По този начин се е създала кирилицата, която се основава преди всичко на гръцката маюскула от IX в. Последните изследвания на Гошев ясно доказват, че първоначалната кирилица изглеждала съвсем различно от по-късната, която познаваме от ръкописите от XII—XIII в. Първоначалната кирилица е представлявала нещо преходно, много букви са наподобявали глаголическите. Повечето от прейотираните букви възникват по-късно. Като по-проста и по-практична азбука, която се основава върху добре познатата в онази страна гръцка азбука, кирилицата сравнително бързо изтласква (особено в пределите на византийското влияние) сложната и мъчна глаголица.

Климентовото книжовно творчество се развива в този период предимно във възпитателно направление. Той пише за простите хора проповеди по случай различни празници, създава похвални слова, например хубавата обща похвала за Кирил и Методий, пише жития на пророци, апостоли, мъченици.

Творбите му се отличават със сравнителна самостоятелност, писани са на прост, общодостъпен, близък до народния език. В похвалните слова не са редки лирически изрази, които напомнят молитви или благодарствени песни. Трябва да се подчертае, че според свидетелството на живописеца Климент Охридски заедно със своята школа е изиграл значителна роля и в развитието на черковното песнопеене. Той е преводач на песни, също така съставител и на нови химни. Според Якобсон не е изключено с него и с неговата школа да е свързан и славянският хирмологий.

Бих искал да завърша с два цитата от IX в., които според мен изразително характеризират хубавите силуети на творците на славянската писменост. Първият е от XVI глава на Кириловото Пространно житие и говори за борбата за равноправие на славяните, за повдигането на славяните до нивото на другите народи с висока култура: не идетъ ли дъждь отъ бога на вьсѣ равьно? нли сльньце такождє не сиѣтъ ли на вьсѣ? Нн ли не дыхаемъ на єдинъ равьно вьси?

Другият цитат се среща няколко пъти в творбите на Климент Охридски. Той очертава ясно неговото жизнено отношение, пълната му пожертвователност за обичаната велика идея. Най-добре изпъква той в XVII глава на Методиевото Пространно житие, където Климент Охридски вълнуващо описва погребението на Методий: людиє же бєшт҃нсльнъ народъ събьравъ сѧ провождаахѫ съ свѣштами плачѫштє сѧ добра оучитєлѧ и пастыра... вьси бывъшаго вьсячьско вьсємъ, да бн вьсѣ прнобрѣлъ.

Бывъшєго вьсячьско вьсємъ, да бн вьсѣ прнобрѣлъ! Да, Климент Охридски е бил наистина всичко за всичките, за да спечели, да придобие всичките. Както констатира биографът му Теофилакт Охридски, неговите проповеди били хубави и ясни, достъпни за най-простите хора. Тъкмо за тях те са били предназначени. Може би затова в езика му сравнително

често могат да се срещнат някои простонародни живи думи, така изключителни за езика на X—XI в., като например *въ* с винителен падеж вместо с местен падеж, императивният инфинитив, именителен падеж на множествено число с окончание *-ийе* (от типа на пастьрнйе, родителнйе), като сложни думи с две-три представки, като живи простонародни изрази непознати или изключителни в другите паметници (напр. точне, потроудити сѧ'да отида някъде'). Те безспорно свидетелстват за простонародния характер на Климентовия език. Според мен българската наука избра най-хубавия начин да се почете паметта на Климент Охридски, а именно да се пристъпи към критическо издание на неговите творби, което в бъдеще ще направи възможно основното обработване на езика му. Задачата е много мъчна, тежка за изпълнение. Тя трябва да се счита като дълг на славянската наука към великия основоположник на славянската и българската писменост.

Проф. А.-Е. ТАХИАОС (Солун)

Уважаеми Господин Председателю,
Ваше Светейшество,

Позволете ми най-напред да изразя най-горещата си благодарност към Комитета по културата и изкуството за честта, която ми направи да ме покани на настоящите юбилейни тържества в чест на великия просветител на българския народ Климент Охридски. Неотдавна в нашия град Солун беше устроено подобно юбилейно честуване на Кирил и Методий, когато имахме честта и радостта да посрещнем една значителна българска делегация. Радвам се сега, че ми се отдаде случай да взема участие в тази научна сесия, посветена на Климент Охридски, най-бележития ученик на нашите съграждани Кирил и Методий.

Установил се в околностите на Охрид, Климент основал прочутата българска литературна школа и по този начин българското литературно предание е навлязло в западния сектор на българската страна, докато в същото време Методиевият ученик Константин установил това предание в Източна България. Българският народ прие и прегърна това предание с цялото си сърце и го запази живо през вековете до наши дни.

Паметта на Климент не се заличи с неговата смърт. Задружно българи и гърци са отдавали подобаващата почит на този велик мъж, посветил живота си в служба на българския народ. Продължавайки великото дело на Кирил и Методий, той съгласувал духовните традиции на славянския и гръцкия свят. Тази е причината, поради която не само в българското, но и в гръцкото литературно предание той е на завидно място. Охридският архиепископ Теофилакт е сметнал за свой дълг да състави пространно житие на Климент, в което изразява на един блестящ витийски гръцки език любовта си към първия епископ, който си е служил с български език, и същевременно възхвалява българските князе Борис и Симеон, които подкрепили делото на Климент. Този труд на

Теофилакт съставя образец на документ, в който националистическият елемент е напълно отстранен и в който господствува любовта към човека. И тъй не е за учудване защо гъркът Теофилакт, като пише на гръцки език, възхвалява и величае Климента за извършеното от него дело на български език.

По-късно Димитър Хоматиан, подражавайки на примера на Теофилакт, написал кратко житие на Климент. Но животът на Климент в гръцкото литературно предание не свършва дотук. В епирския град Мосхополис около средата на XVIII в. се появява едно необикновено духовно движение, което се дължи на академията в този град, на Охридския архиепископ Йоасаф и на манастира на преподобни Наум. От гръцката печатница в Мосхополис през онази епоха били издадени известен брой книги, между които и житието, и чинопоследованието на Климент и светите Седмочисленици. В тези издания виждаме живота на Климент на новогръцки език, обстоятелство, което дало възможност да се разпространи още повече името му сред гръцкия народ. Не трябва може би да забравяме, че тези книги са били известни на родоначалника на българската историография Паисий Хилендарски, който ги е използувал при написването на своята славянобългарска история. Но и по-късно гръцкият възрожденец Атанасий Пароски в желанието си да предпази гръцкото паство от католическата пропаганда се е обърнал за съдействие към един свой приятел от Хилендарския манастир, от когото поискал да преведе славянските извори за Кирил и Методий и за Климент, за да ги представи като най-изтъкнати борци срещу католицизма.

Българската наука от много десетилетия насам проучва делото на великия български учител и просветител Климент. И това й дело е напълно оправдано, защото със своята огромна дейност Климент принадлежи на всички славяни, но на първо място — на българския народ. Точно поради тази причина, както казва Теофилакт, „той не даваше сън на очите си, нито дрямка на клепките си, но грижата си за народа правеше своя храна и удоволствие".

По-задълбоченото научно изследване на живота и делото на Климент въз основа на гръцките и славянските извори може, мисля, да разкрие пред нас една може би ненапълно известна, но светла страница от историята на гръцко-българските духовни отношения, от която както българската, така и гръцката наука могат да извлекат много полезни поуки. И това е моето сърдечно пожелание!

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ГЛАГОЛИЦЫ

Проф. В. КИПАРСКИЙ (Хельсинки)

За последние два с половиной века о происхождении глаголицы было высказано около двадцати противоречащих одно другому мнений. Приведу их вкратце в хронологическом порядке.

Прототип глаголицы видел в кириллице еще в 1727 году немец Фриш[1], а затем чех Добровский[2] и русские Срезневский (1848), Григорович (1852), Бодянский (1855), Соболевский (1909), Карский (1928) и Истрин (1963, указ. сочин., стр. 79).

Из рунического шрифта выводили ее чехи Дурих[3] и Игнац Гануш (1857).

Из финикийского, еврейско-самаританского, пальмирского и эфиопского алфавитов выводил ее чех Шафаржик (1857).

К хазарскому алфавиту обращались русские Оболенский (1857) и Фигуровский (1957), а также поляк М. Груньски (1928).

К арабской графике прибегал русский Григорович (1880), который прежде (1852) выводил глаголицу из кириллицы (см. выше).

Наибольшей популярностью пользовалась теория происхождения глаголицы от греческих минускул. Ее дал англичанин Тэйлор (1881) и ее приняли русские Беляев (1885), Щепкин (1918), Дурново (1929), и Селищев (1951), хорват Ягич (1911), немцы Лескин (1918) и Розенкранц (1955), поляки Лер-Сплавиньски и Бартуля (1959), чехи Ф. В. Мареш и Й. Курц (1958), болгары Тодоров (1958) и Мирчев (1965)[4], англичанин Оти[5] и очень многие менее известные составители учебников старославянского языка.

---

[1] Точные цитаты приведены в большинстве случаев у Э. Георгиева, Славянская письменность до Кирилла и Мефодия (София 1952), стр. 73—74 и у В. А. Истрина, 1100 лет славянской азбуки (Москва 1963), стр. 65 и 174—179. Я цитирую здесь только те сочинения, которые у них не указаны. Johann Leonhard Frisch, Origo Characteris Sclavonici... historia linguae Sclavonicae (Diss. Berlin 1727), стр. 9: „sed latet sub figurarum ejus [character glagolicus] larva vetus et genuinus Cyrillicus".

[2] Dobrowsky's Glagolitica. Zweite verbesserte und viel vermehrte Auflage von Wenceslaw Hanka (Prag 1832), стр. 69: „der erste Glagolite hat das cyrillische Alphabet zur Grundlage seines neuen genommen".

[3] В письме к Добровскому (1790), которое последний цитирует в указ. сочинении на стр. 43.

[4] К. Мирчев, Хр. Кодов, Енински Апостол (София 1965), стр. 186—187.

[5] Handbook of Old Curch Slavonic, Part II. Texts and Glossary by R. Auty (London 1960), стр. 8.

С албанским алфавитом сравнивал глаголицу чех Гейтлер (1883).

С древнеперсидскими и авестскими знаками сравнивал ее русский Всеволод Миллер (1884).

На сходство глаголицы с древне-еврейским алфавитом указывал чех Вондрак (1896).

На армянский алфавит как источник указывал англичанин Гастер (1887).

На различные грузинские алфавиты указывали немец Абихт (1895) и русская Привалова (1960).

Из коптского письма выводил ее русский Фортунатов (1913).

Из латинского алфавита выводили глаголицу австриец Карл Весели (1913) и ученый неизвестной мне национальности Michael Hocij, печатавшийся в Германии (1939).

На сходство с готскими буквами указывал Стендер-Петерсен (1927)[6].

Из клинописи выводил глаголицу русский А. С. Львов (1951).

Не находя более новых алфавитов, некоторые ученые прибегали к различным магическим, астрономическим, медицинским, алхимическим и другим средневековым знакам (русская Е. Э. Гранстрем, 1955) или даже к „загадочным знакам Причерноморья" (русские Мещанинов, 1933, и Н. А. Константинов, 1957). Этот последний возводил глаголицу также к кипрскому слоговому письму.

Прошу извинить меня за этот довольно монотонный перечень, но я хотел показать Вам, что единственный известный мне алфавит, из которого, насколько мне известно, глаголицу еще никто не выводил, это — зырянский. То, что этот последний был изобретен Стефаном Пермским только в XIV-м веке, не являлось бы препятствием для досужих теоретиков, так как ведь и албанский алфавит и средневековые магические знаки гораздо моложе древнейших глаголических рукописей.

Мне нет необходимости опровергать все эти гипотезы, так как все вышеупомянутые авторы уже давным давно охотно и убедительно опровергают друг друга. Последней сдалась теория греческих минускул. Например такой знаток старославянского языка как Вайан ее уже просто не упоминает и замечает просто, что l'alphabet glagolitique... ne ressemble à aucun alphabet antérieur[7].

А между тем решение вопроса было чрезвычайно просто. Как это не странно, к нему подошли, всего только лет пятнадцать тому назад, ничего не зная друг о друге, неизвестный финляндский и знаменитый болгарский ученый. Оба оказались тонкими психологами и показали, что и в филологии глубокое понимание человеческого мышления иногда гораздо полезнее энциклопедических знаний.

Академик Эмил Георгиев говорит в своей книге „Славянская письменность до Кирилла и Мефодия" (1952), стр. 77—78 следующее: „Я отметил, что глаголица является делом единоличного вдохновения и при исследовании ее происхождения оно именно должно быть поставлено в центре наших исследований; исследование должно быть направ-

---

[6] Ad. Stender-Petersen, Slavisch-Germanische Lehnwortkunde (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles Handlingar, IV följden, Band 31, N:o 4), Göteborg 1927, стр. 447 и сл.

[7] André Vaillant, Manuel du vieux slave (Paris 1948), I, стр. 21.

лено в сторону психологического и экспериментального анализа". Почти теми же словами, только по фински, формулировал свое мнение о глаголице мой безвременно умерший финляндский ученик Георг Чернохвостов в поданной им в 1949 году дипломной работе, за которую ему незадолго до смерти была присуждена степень магистра cum eximia laude.

Эмил Георгиев и Георг Чернохвостов, находясь в двух тысячах километров один от другого, вероятно одновременно увидели то, что не заметили десятки исследователей до них и даже некоторые после них, а именно, что глаголическое А ⰰ является просто крестом[8]. Оба они заметили, что буквы глаголицы содержат одни и те же элементы: „одинаковые геометрические фигурки, закругления, треугольники и т. д.". Оба заметили, что в глаголице имеется чувство симметрии. Но на этом кончается общность.

Будучи глубоко верующим христианином Чернохвостов решил, что и Кирилл и Мефодий, которые были прежде всего христианами и миссионерами, положили в основу своей азбуки три основных символа христианской религии: крест (символ Христа), треугольник (символ Троицы) и круг (символ бесконечности и всемогущества Бога Отца). Мы уже видели, что первая буква глаголицы, А, и есть просто крест ⰰ. Элементы креста заметны и в Б ⰱ и К ⰽ, в то время как Ѧ, соответствующее в глаголице как Ѣ так и Я, является соединением креста с треугольником, а Н ⰿ, П ⰻ, Р ⰼ, Ф ⰴ, Ч ⰾ, Ъ ⰸ и Ь ⰹ соединениями элементов креста с кругом или кругами. Из кругов или комбинаций кругов с треугольниками или элементами треугольников состоят В ⰲ, Г ⰳ, Д ⰴ, Ж ⰶ, З ⰵ, S ⰷ, І ⰻ, И ⰺ, Л ⰻ, М ⰾ, О ⰻ, С ⰻ, Т ⰿ, О У ⰿ, Х ⰽ, Ц ⰼ, Ю ⰾ, Ѡ ⰻ.

Необъяснимыми по этой теории остаются только Е Э и, может быть знак назальности в Ѧ ⰵ, Ѫ ⰵ и Ѭ ⰵ. Для Ш Ш Чернохвостов признает древне-еврейский образчик, хоть и указывает на то, что глаголическая буква с очень короткими поперечными линиями похожа на перекладину креста.

Все это могло бы показаться несерьезным и чересчур фантастическим, если бы Чернохвостов не обратил внимания на очень важный, до него никем не замеченный факт, что глаголические буквы И ⰺ и С ⰻ вполне симметричные подобия одна другой, хотя ни в одной из известных нам азбук соответствующие буквы друг на друга совершенно не похожи. По мнению Чернохвостова эту симметрию следует поставить в связь с употреблением этих букв как сокращенного обозначения (символа, титла) Иисуса Христа, с миссионерской точки зрения самого важного имени в Евангелии, а также с тем, что с этих букв начинается первая глава евангелия от Иоанна *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος* ⰸⰻⰽⰰⰽⰻ или ⰸⰻⰼⰻⰽⰻ ⰱⰻ ⰽⰾⰻⰲⰻ, по преданию первое, что было когда-либо написано по славянски. Наличие этой бесспорной симметрии, не осно-

[8] Интересно, что к этому открытию был весьма близок еще в 1884 году Всеволод Миллер (Журнал Министерства Народного Просвещения CCXXXII, 1884, стр. 4): „Можно думать, что благочестивая мысль руководила изобретателем, когда он придал первой букве, открывавшей азбуку, вид, напоминающий крест; или, быть может, выбрал из греческих курсивных начертаний звука *а* такую форму, которая представляла крест". Насколько мне известно, на это никто из позднейших исследователей не обратил внимания, а Георгиев и Чернохвостов подошли к этому же решению совершенно самостоятельно, вероятно, ничего не зная о мнении Вс. Миллера.

ванной ни на каком образчике, доказывает преднамеренность создания глаголицы. По преданию, азбука и была создана Кириллом преднамеренно, с миссионерской целью. В кириллице мы ни этой ни какой-либо другой особой симметрии не наблюдаем. Следовательно преднамеренно, путем единоличного вдохновения (как говорит Георгиев) была создана именно глаголица.

Чернохвостов предполагает, правда без особых на то доказательств, что первоначальные формы глаголических букв еще более приближались к формам креста, круга и треугольника, например Оⱉ и Лⱗ были вероятно сначала такой формы: ○ ○○ ○. То, что в большинстве глаголических букв имеется 2 или 3 кружка (единственное исключение Мⱍ), Чернохвостов объясняет символизацией двойственного естества Христа и тройной ипостаси Бога (Троицы). Особенно видна, по Чернохвостову, эта символизация в букве Бⱋ, которой и начинается слово Бⱁгъ: 2 горизонтальные и 3 вертикальные черты.

Чернохвостов в своей дипломной работе не затрагивал вопроса о происхождении кириллицы, но вообще считал ее более поздней, чем глаголицу и, насколько я помню, был склонен, также как и я, верить в авторство Климента Охридского, которому так называемое краткое житие приписывает изобретение „более читабельных букв, чем те, которые изобрел Кирилл". Эмил Георгиев, наоборот, считает, что кириллица существовала задолго до Кирилла и Мефодия и была, так сказать, постепенным изобретением самого славянского народа. По мнению Георгиева кириллица — просто греческий унциал, дополненный несколькими еврейскими буквами (*шин* ש ш и *цаде* צ ц) и несколькими другими, которые изображали знакомые славянам, но незнакомые грекам и евреям звуки и были созданы путем видоизменения некоторых греческих букв, напр.: Б из В, Д, Ѫ из А и т. п. Георгиев не признает возможность, что Климент, ревностный ученик солунских братьев, только что прибывший в Болгарию, отказался бы от глаголического письма своих учителей и создал новое письмо. Но, продолжает Георгиев, если Климент и не создал нового письма, то он мог бы ввести в областях, где он работал (т. е. в Македонии), помимо глаголицы и кириллицу, с которой познакомился в Преславле. Он так и сделал, когда заметил, как трудно славяне усваивают глаголицу.

Мне кажется, что между воззрениями Эмила Георгиева и моими собственными разница не так уж велика и что мы могли бы сойтись. Конечно, Георгиев прав в том, что как только появилась русская государственность (в 862 году), стали заключать договоры с другими государствами (до нас дошли в списках XIV-го века договорные тексты 911 и 945 годов), а стало быть, надо было как-то писать. И я охотно допускаю, что еще в девятом веке славяне Рюрика и Олега писали, но писали буквами греческими, к которым, может быть, уже прибавили Ш и Ц, заимствованные ими от хазар, с которыми были в тесных сношениях. Но никаких доказательств того, что до крещения Руси (в 988 году), там уже пользовались настоящей кириллицей, нет.

Обычно, особенно в новейших исследованиях, приводятся якобы более древние чем крещение Руси, кириллические надписи, в частности гнез-

довская надпись на корчаге. Но в том то и дело, что эта надпись, как еще в 1952 году блестяще доказал Роман Якобсон, гласит Горуна, притяжательное прилагательное женского рода ед. числа или родительный принадлежности от имени Горун-, с указанием палатальности н поперечной черточкой. А в таком случае все буквы этой надписи могут быть и греческими. Других кирилловских надписей в древней Руси не найдено. Самая древняя монета — эпохи Владимира Святого, при котором именно и совершилось крещение Руси, содержит уже кириллическую надпись.

Часто приводят также то место из „Паннонского жития Кирилла", где говорится о том, что Кирилл нашел в Херсонесе евангелие и псалтырь, написанные „роусьскыми письмены" и человека, который говорил „тою бесѣдою" и что Кирилл „вскорѣ" научился читать и говорить на этом языке. Исторически сопоставить это сообщение с языком, который теперь называется русским, совершенно невозможно. Кирилл был в Херсонесе около 860 года, т. е. еще до Рюрика, когда никакой русской государственности в Крыму не было, не говоря уже о христианстве. Самое правильное объяснение дал Вайан: „роусьскыми" переиначено славянскими писцами, по вполне понятным причинам из „соурьскыми", т. е. сирийскими. Это объяснение почему-то очень не нравится Истрину: „...если бы книги, найденные Кириллом в Херсонесе, были написаны по-варяжски, по-готски или по-сирийски, Кирилл не смог бы быстро научиться читать и понимать их, а об этом прямо указывается в „Житии"" (стр. 104). Не будучи специалистом по семитическим языкам, я обратился за справкой к моим финляндским коллегам, международно известным ориенталистам, профессорам Армасу Салонену и Юсси Аро. Они уполномочили меня заявить, что разница между еврейским и сирийским (т. е. арамейским) в IX веке была приблизительно такой же как между современными шведским и исландским (Салонен) или между современными немецким и голландским (Аро). Я сам хорошо знаю немецкий и шведский языки, но никогда не занимался специально ни голландским, ни исландским. И вот, взяв сперва голландскую, потом исландскую газету, я убедился, что при помощи немецкого и шведского без всякой подготовки (грамматики, словаря и т. п.) понимаю суть голландской и исландской передовиц. Ручаюсь, что „вскорѣ", не позже чем через неделю я бы при известном усердии научился читать и понимать свободно и по голландски и по исландски, а ведь Кирилл был, несомненно, гораздо способнее меня. Таким образом, если Кирилл хорошо знал еврейский (а он не только хорошо знал, но даже составил еврейскую „грамматику в восьми частях", которая, к сожалению, до нас не дошла, см. у того же Истрина стр. 18), то он понимал суть сирийских текстов без всякой подготовки, а через неделю-две мог научиться читать их свободно и даже болтать по-сирийски. Значит, этот аргумент Истрина отпадает.

Другой аргумент Истрина против „сирийской гипотезы" (Сирия вряд ли имела тесные культурные связи с Херсонесом; к середине IX в. сирийско-христианское письмо могло сохраниться в Сирии лишь в немногих тайных общинах и появление сирийско-христианских книг в середине IX в. в Херсонесе надо считать почти невероятным, стр. 105) основан на непроверенных данных. Мои вышеупомянутые коллеги считают и культурные связи сирийцев с Херсонесом и даже существование сирийцев-христиан там в IX в. вполне возможным. Наконец третий аргумент

Истрина (Евангелие и Псалтырь на сирийском языке вряд ли смогли вызвать у Кирилла столь большой интерес, что он стал бы заниматься их изучением, да еще в момент, когда он был поглощен подготовкой к предстоящим спорам о вере с хазарами..., он, несомненно, обратил бы внимание на явно „еретический" характер сирийских христианских учений, стр. 105) опровергает сам себя: именно перед спором о вере ученый богослов и филолог должен был заинтересоваться христианскими текстами, написанными на семитическом языке да еще алфавитом, близким к хазарскому, с которым Кириллу предстояло иметь дело.

Против „сирийской гипотезы" энергично выступил также Эмил Георгиев в статье „Письменность Россов": „В новейшее время пользуется известным успехом гипотеза о том, что название „роусьскы" в выражении „роусьскы писмены" является формой, полученной вследствие метатезы... первоначальной формы „соурьскы", т. е. сирийскими. Это предположение могло бы иметь право на существование в том случае, если первоначально формой выражения считать „роусьскы письмены". Однако встречаемая в списках жития форма „росьскы писмены" не позволяет нам считать форму „роусьскы писмены" первоначальной. Замена формы „росьскы" формой „роусьскы" правомерна в позднейшее время, когда старые „россы" получают название „роуссы". Но как можно объяснить форму „росьскы", если первоначальной была форма „роусьскы" (респ. „роусськими")? Ведь эта форма позднее не употреблялась, и ни один писец-славянин не мог бы заменить ею форму „роусьскы" („роуськими")"[9].

На это можно, однако, возразить, что именно формы *росский, россъ россійскій, Россія* и т. п. появились позднее, в XV—XVI веках, под влиянием греческого *῾Ρωσσία*, старшего *οἱ ῾Ρῶς* „Норманны", которые, в свою очередь передавали древнерусское *Русь, роусьскый* (*Правда роусьская*, 1282 г.)[10]. Эти последние восходят к финскому *Rootsi, Ruotsi* „Швед, Швеция", так как именно древнерусское *оу, у* передавало неславянское долгое *ō*. Если бы в древнерусском языке IX—X веков существовала форма *рось-ск-*, то она ни в коем случае не могла бы соответствовать греческому *῾Ρῶς*, а только какому-то **῾Ρας*, мне, во всяком случае неизвестному. Таким образом *росьскы* появилось безусловно позже чем *роусьскы*, а это последнее, по всей вероятности, „переправлено" писцом-патриотом из *соурьскы*.

Следовательно, никаких прямых доказательств существования настоящей кириллицы на Руси до крещения в 988 г. нет. За самое последнее время выяснилось также и то, что и новгородские берестяные грамоты ни в коем случае не старше первой половины XI века, т. е. почти того же возраста как напр. Остромирово Евангелие. Из всего этого, конечно, не следует, что кириллица не могла быть изобретена значительно раньше в Болгарии, где, по словам Черноризца Храбра, славяне после крещения в 865 г. писали „рімскыми и гръчьскыми писмены... безь оустроенія". Я вполне допускаю мысль Эмила Георгиева, что еще

---

[9] Cyrilio-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863—1963 (Köln — Graz 1964), стр. 372—381.

[10] Сравни напр. А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка (факсимильное издание 1948 г.) II, стр. 226; Max Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch (Heidelberg 1958), II, стр. 538 и 551—552; V. Kiparsky, Russische historische Grammatik I (Heidelberg 1963), стр. 14, 87—88.

до изобретения глаголицы могли быть придуманы для дополнения („оустроенія“) греческо-семитического набора букв нужные славянам ъ, ь, ѣ, ы, которые к глаголице никакого отношения не имеют (там ведь ⰑⰘ, ⰑⰔ, ⰐⰔ, ⰑⰢ), но имеют все одну и ту же основу ь, Ь. Но нельзя отрицать, что буквы для фонемы (ž) не было ни у греков ни у хазар, а она была нужна славянам. В глаголице ⰆⰖ совершенно ясная комбинация кружков с треугольниками, а кириллическое Ж, как его ни писать (Ж Ж Ж), остается похожим на глаголическое, но своего объяснения не имеет. Как курьез, приведу мнемотехнический прием учителей начальных школ в старой России: детей учили запоминать довольно трудную фигуру Ж сравнивая ее с *жуком*, который *жужжит*. Но слово *жук*, кажется, не праславянское и вряд ли изобретатель буквы Ж думал об этом насекомом. Поэтому остается принять, что кириллическое Ж перенято из глаголицы.

Считаю, что достаточно аргументированно показал следующее: на Руси от 862 до 988 года, если и писали вообще, то только греческим унциалом с примесью нескольких семитических букв (Ш, Ч, Ц). Настоящая кириллица появляется там только после крещения в 988 г., из Болгарии. В Болгарии пользовались греческим унциалом с примесью нескольких семитических и может быть букв собственного изобретения вероятно еще до 863 года, когда Кириллом путем единоличного вдохновения была изобретена, на основе трех христианских символов (+ О Δ) глаголица. Кто-то из учеников Кирилла и Мефодия дополнил, вероятно в самом конце IX-го или в начале X-го века, уже употреблявшуюся азбуку кое-какими глаголическими буквами, во всяком случае, буквой Ж. Считаю, что по всей вероятности, это был именно Климент Охридский, которому приписывается „упрощение“ изобретенной Кириллом азбуки.

ДЕЛО КЛИМЕНТА ОХРИДСКОГО ПО НЕИЗДАННЫМ РУМЫНСКИМ ИСТОЧНИКАМ

Проф. ДАМИАН П. БОГДАН (Бухарест)

В результате обаятельной деятельности солунских братьев Константина-Кирилла и Мефодия, высокая степень просвещенности которых осветила зарю Средневековья, кроме создания их бессмертного дела, было вызвано появление целой плеяды замечательных учеников. И одним из самых блестящих среди них был Климент Охридский, тысячелетний юбилей которого мы отмечаем сегодня. Мы сердечно приветствуем инициативу Комитета Культуры и Искусства при Совете Министров Народной Республики Болгарии, имевшего счастливую мысль созвать эту научную сессию в честь тысяча пятидесятилетия со дня смерти Климента Охридского. Вместе с тем разрешите мне выразить благодарность Комитету за любезное приглашение меня на эту манифестацию — что дает мне возможность представить Вам отзвук, вызванный в груди народа романского происхождения, каким является румынский народ, дела Климента Охридского.

Существуют достаточно доказательств той эпохи дела Климента Охридского, бывшего одним из самых близких учеников обоих солунских братьев и в особенности Мефодия. Среди них насчитываются двенадцать уникальных работ, в том числе два Слова об апостолах, святых и мучениках и десять других Слов по случаю различных праздников: Пасхи, Преображения, Воскрешения Лазаря, Успения, Пророка Захария и зачатия Иоана Крестителя, Рождества святого Иоана Крестителя, Димитрия Солунского, святых Михаила и Гавриила, святого Климента и святого Константина Философа. Разными исследователями ему приписываются еще тридцать других работ в том же роде.[1] Этим делом занимается достаточно обширная литература. В настоящее время насчитывают более пятидесяти исследований, статей и изданных текстов, принадлежащих главным образом русским и болгарским ученым. Сто лет тому назад, в 1861 году, архимандрит Леонид открыл список русских ученых, занимавшихся изучением личности Климента Охридского — список с известными именами В. Ундольского, А. Попова, П. А. Лаврова, А. И. Соболевского, Н. Туницкого, Г. Ильинского и пр. Среди болгарских ученых следует отметить Йордана Иванова, И. Гошева, И. Снегарова, А. Теодорова-Балан, В. Златарского, И. Дуйчева, В. Киселкова и др.

---

[1] Относительно числа трудов—подлинных или приписанных Клименту Охридскому — см. популярный труд В. С. Киселкова: Проуки и очерти по старобългарска литература, изд. Институтом Литературы при БАН, София, 1956, с. 41—42—43.

Короткое время, которым мы располагали, обязывает нас представить Вам в этом изложении один единственный фрагмент, избранный из творчества того, кого мы сегодня чествуем. Это Похвальное слово святым Михаилу и Гавриилу, существующий в трех румынских версиях. Этот труд привлек к себе, между прочим, внимание покойного профессора Йордана Иванова; так, он писал дословно в 1908 году: „От произведенията на епископа Климента Охридски, похвалата на светите безплътни архистратези Михаила и Гаврила е позната по много преписи от XV в. насетне. От печатаните[2] и мен познатите непечатани преписи из югословенските библиотеки и сбирки първо място заема Словото, поместено в Зографския синаксар от XIV в., № 103, отд. II г 6, листове 168—171. Зографският препис със своята древност и юсова редакция стои сравнително най-близо до началния вид на това образцово по рода си Климентово творение.“[3] Затем Йордан Иванов приводит соответственный текст этого Слова согласно указанного манускрипта.[4] Во втором издании того же своего труда автор подтверждает дословно: „Тая Климентова похвала ми е известна по 12 ръкописа, в изводи български, руски и сръбски, от XIV до XVI в. От сравнението на отделните преписи се вижда, че първичната версия на похвалата с течение на времето е претърпяла от преписвачите някои дребни лексикални и стилни преправки. Най-старинен обаче и издържан изглежда преписът в Зографския сборник, № 103, от времето на патриарх Евтимия Търновски, български извод, с хубав заоблен скоропис. По него и печатаме Похвалата, намираща се на л. 168—171. На друго място, именно в готвеното от нас издание на Климентовите съчинения, ще обнародваме Похвалата със съответните разночтения в разните ѝ преписи.“[5] Наконец, Й. Иванов приводит новое издание текста,[6] но очевидно, что румынские версии ему не были известны. Похвальное слово Михаилу и Гавриилу это самое распространенное из всех творений Климента Охридского.[7]

Между тем наши изыскания увенчались открытием трех румынских версий этого труда Климента. И они являются объектом настоящего сообщения.

ПЕРВАЯ РУМЫНСКАЯ ВЕРСИЯ

Наши исследования выяснили, что самые древние румынские версии Похвалы Михаилу и Гавриилу содержатся в молдавской рукописи XV века, сохранившейся в фонде славянских рукописей библиотеки Академии Социалистической Республики Румынии, № 302, л. 154—158[v68]. Эта первая

---

[2] Сравни Е. Петухов, ЖМНП, 1893, апрель, стр. 305 — цит. у Йордана Иванова.
[3] Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1908, стр. 64.
[4] Там же, стр. 64—69.
[5] Там же, София, 1931, стр. 333.
[6] Там же, стр. 334—337.
[7] Перед чтением нашего доклада проф. К. М. Куев передал нам, что ему известно до сих пор свыше 150-ти списков XIV—XIX вв.
[8] Рукопись этого сборника написана на бумаге и содержит 356 листов (23×14,2 см) по 30 строк на стр. полууставом несколькими лицами. Заглавия и инициалы выполнены киноварью. Есть несколько филиграней, из которых одна представляет стилизованный цветок. Старый переплет с покрышками из дерева, покрытый кожей, гравированной геометри-

версия румынская идентична версии, опубликованной Йорданом Ивановым, хотя между ними существуют отклонения орфографического характера, именно средне-болгарского: доминирует сильное и слабое ерь вместо ера того же характера, причем первый заменяет второй и реже обратно. Также омикрон на месте омеги и реже наоборот, ѣдѣ на месте ижицы в слове *Гавриилу* — „и" вместо „ы" и кроме того „и" вместо і — как в слове *архистратига*. К сожалению, окончание версии отсутствует — около двух страниц с половиной.

ВТОРАЯ РУМЫНСКАЯ ВЕРСИЯ

Вторая румынская версия включена в влашскую рукопись XV века и таким образом она приблизительно современна вышеописанной молдавской рукописи. Эта новая версия также находится в фондах славянских рукописей библиотеки Академии Социалистической Республики Румынии, под № 301 (л. 221об — 225[9]).

Если первая румынская версия ничем не отличается от текста из Зографской обители, опубликованного Й. Ивановым, то этого нельзя утверждать относительно второй версии. Действительно, эта последняя существенно отличается от первой румынской версии как с точки зрения содержания, так и с точки зрения лексики и правописания, так как она написана на сербском языке. Так например, с точки зрения содержания во второй румынской версии находим: стоѧтн вь чине н(є)б(є) сы (II) вместо вчинень стонтъ (изд. Иванова = И.); wт(ь) вьсачьскыиҳ(ь) wбстоѧцинҳь нас(ь) нскоушенин и напастїи (II) вместо wт(ь) вьсѣхь напастен (И.); нензреченно бесѣмене w(ть)чьскые заре паче нес(ть)ства вьспрїеть вместо бесѣмене wчѧ зарѧ нензреченно зачать (И.); wт(ь) страҳа ако елѣ жнвы (II) вместо оц҃ѣпѣнѣвше и лежѧще ако мрътвїи глаахѫ (И.); Г(оспод)ь крѣпькь и снльнь вь бранн — вместо Гь крѣпwкъ и снлень, Гь снлень вь бранн (И.); скоростїѳ обрѣтаета се вместо скорwстїѫ ако мльнїи wбрѣтаете сѧ (И.), и т. д.

А с точки зрения лексики, находим: прѣвъсходе вместо прѣспѣваѫ (И.); недоумѣнне вместо разѳмнѣ (И.); крнлы сь страҳом(ь) вместо крнлы

ческими орнаментами. Правописание — среднеболгарское. А. И. Яцимирский описал ее в „Славянские и русские рукописи румынских библиотек" — отдельным томом № 79 Сборника Отделения русского языка и словесности импер. Академии наук, Скт Петербург, 1905, стр. 464—467, № 147 (1144)—в то время как рукопись находилась еще в Музее Древностей. Однако размеры, данные Яцимирским, не верны.

[9] Рукопись этого сборника написана на бумаге и содержит 480 листов (22,5×15 см) по 29 и 30 строк на стр. (страницы Похвалы имеют по 29 строк), написана полууставом, несколькими лицами, с заглавиями и инициалами выполненными киноварью. Различаются несколько филиграней, из которых одна-единорог, а другая ножницы. Старинный переплет выполнен из деревянных покрышек, покрытых кожей, гравированной геометрическими орнаментами. Рукопись описана Яцимирским в том же труде стр. 458—464, № 146 (268), когда она находилась в том же музее.

трепетно (И.); трїсьставнаго вместо трѣбезначалногѡ (И.); мнѡгозрачны вместо четворѡзрачнын (И.); ѡвн снлы вместо дрѳзн же снлы (И.); начетцн вместо начала; слоужбоу вместо работож (И.); ѡбразь скнчїе вместо образь сѣн'нын (И.); познаю вместо разѣмѣж (И.); православїе вместо правовѣрїе (И.); правовѣрные вместо православны (И.); и т. д.

Следует отметить также некоторые изменения в порядке слов: осѣнѧюща ѡлтара вместо олтарѣ осѣнѣжща (И.); кь б(ог)ѳ молещѳ се вместо мл҃щѳ сѧ к бѳ; славѳ твою Г(оспод)н вместо Гн̄ славж твож (И.); гл(а)-(гол) аше къ людемь вместо къ людемь глаше (И.); кь ннмь вьзлагающе вместо възлагающе къ ннмь (И.) и т. д.

Кроме того существуют некоторые ошибки, как например: заклепы грѣхѡвные вместо заклепы грѡвныж (И.).

Что касается правописания, следует отметить наличие буквы *земля* с загибом направо в верхней части в одном из слов дрѳзїн, которое следует за словом власть на л. 222.

ТРЕТЬЯ РУМЫНСКАЯ ВЕРСИЯ

Эта версия включена в рукопись, написанную кириллицей на румынском языке в XVII веке, причем первый лист написан во время царствования влашского князя Матея Басараба (1633—1654). Эта рукопись принадлежит фонду румынских рукописей библиотеки Академии Социалистической Республики Румынии, зарегистрирована под № 2522[10] (л. 166об—173).

Эта версия не зависит от двух других редакций румынско-славянских рукописей. Здесь больше нет упоминания о видении Моисея (который мог видеть спину Господа), а также и подробного рассказа о Благовещении. С другой стороны, тут есть описание счастья, которое ощутил старый Захария при возвещении рождества Иоана Крестителя (л. 171)-описание, отсутствующее в рукописях № 302 и 301. Конечно, было бы неправильно отрицать всякую связь между этой последней версией и двумя другими, так как между ними существует известное сходство. Так например *ogoadna* (л. 168об) по сравнению с ѳгѡдна двух других версий (№ 302, л. 155; № 301, л. 222об); e plin tot pămyntulĭ de mărirea lui (л. 167) — абсолютно одинаково с нсполнь вѣсѣ землѣ славы егѡ из рукописи № 302 (л. 154); ky'ndĭ ynpărăcia Ezekea ynpărat(ĭ) yntru Jslaili (л. 168) соответствует тексту: егда оубо ц(а)рствоваше незекїа вь н(зран)лн из рукописи № 301, л. 222; текст: nič(e) lim'ba nu poate zičece (л. 170), соответствует тексту: нн езыкь вьзмагаѣть нзрецн рукописи № 301, л. 223об;

[10] Рукопись этого сборника написана на бумаге и содержит 205 листов (17,2×10 см) по 17—18 строк на стр. Написана несколькими лицами полууставом и скорописью с заглавиями и инициалами киноварью. Также киноварью выполнена и одна виньетка. Старая обложка выполнена из дерева и обтянута черной гравированной кожей.

текст: če ne ynkungjură de toate ispitele şi năpăştile (л. 170), — точно соответствует тексту рукописи № 301 л. 223об: wт(ь) въсѣчьскыиχ(ь) wбстоѧщиχъ нас(ь) искоушенїи и напастїи.

В настоящий момент мы вынуждены ограничить до сих пор наше исследование этого труда Климента Охридского, так как не располагаем временем. Однако мы не имеем намерения ограничиться исследованием только Похвалой об архангелах Михаиле и Гаврииле, но собираемся изучить все труды этого писателя. Мы подготавливаем критическое издание о румынских источниках в связи с делом этого знаменитого болгарского ученого времен Средневековья—издание, которое, быть может, Болгарская Академия наук пожелает опубликовать.

КРИТЕРИИ ДЛЯ ОПУБЛИКОВАНИЯ ТЕКСТОВ ЭТИХ ТРЕХ ВАРИАНТОВ

С точки зрения типографического выполнения этих трех текстов, которые мы печатаем, мы отказываемся от каких бы то ни было сокращений, т. е. от сокращений, принадлежащих к двум главным категориям: редукции слов (надстрочные сиглы — каждый раз, когда между строчками надо писать последнюю согласную, после которой при нормальном письме следует ер или ерь и т. п.) и сокращений букв (лигатуры, монограммы, монокондили)[11]. Однако мы означаем буквы, определенные дополнить сокращения, ставя их в круглые скобки. Что же касается диакритических знаков, мы сохраняем только ударения; мы отказались от славянского „пайерока" ввиду его фонетической идентичности с апострофом, так как оба являются знаком опущения гласной буквы.[12] Когда касается собственного имени или прилагательного, его мы пишем большой буквой. Сверхкомплектные и ненужные буквы и слова окружены прямыми скобками; исправления текстов поставлены в скобки с острыми углами.

Что касается румынского текста написанного кириллицей, т. е. в третьей румынской версии, следует отметить отсутствие буквы Ы.[13] Эта буква заменяется буквами ъ, ѫ или ѧ и кроме того эта последняя означает также и румынский слог *in*. Буква Ъ также имеет значения румынской и болгарской фонемы *ă*; также буква ѫ принимает иногда значение фонемы *ă*, но иногда означает *ja* по подобию ѧ. Букву ѣ мы передаем как *ĕ*, *ea*, букву ь — как *ĭ* и когда буква ъ не имеет фонетического значения, мы даем ей транскрипцию через *ŭ*.

Наконец мы хотим дать несколько примеров транскрипции. Так например словам: коувъи'ть, съи'ть, къи'тъ, пъмъи'тѫл, мъиїе, погоѫ, пѫл-

---

[11] В связи с распределением сокращений, указанном выше, см. Даниан П. Богдан, Diplomatica slavo-română (Documente privind istoria României), introdùcere (введение), том II, Бухарест, 1956, с. 50—53.

[12] Однако в тексте на румынском языке пайерок имеет значение вторичного ер.

[13] В общем, эта буква также отсутствует в старейшем тексте, написанном кириллицей на румынском языке: письмо Неакши из Кымпугунга (Мушчел) к Йоганну Бегнеру, городскому голове города Брашов и датированном 1521 годом (см. подлинник в Государственном архиве гор. Брашов).

кѵлѧн, пълкѵрн, лѫ҇гъ, коуѵетѫ, тѫлкѵѧще мы дали следующую транскрипцию: kyvyn'tĭ (слово),syn'tĭ (суть), kyn'tă (поет), pàmyn'tul (земля), mynie (гнев), pogory (сходить вниз), pylkului (группе), pylkuri (группы), lyyngă (около), kugetă (думает), tylkjašte (объясняет).

I

F. 154 Похва́лное бесплътнымъ Мнха́нлѧ и Гаврїи́лѧ, съткво́рено Кли́ментомъ еп(и)ск(о)п(о)мъ.

Бл(аго)сл(о)ви ѡ(тц)е.

Наста̀ празнолю́бцн пр҃свѣтло́е тръжьство бесплътныхъ(ь) сн́ль, пр҃спѣваѫ ве́сь ѧмъ и вес(ь) рази́мъ, пр҃свѣтла́мн зарѣмн ве́сь ми́рь оза́реѫ. не въ ес(ть)ствѣ бѡ плъть стѣсѫ́щс, нѫ̀ въ естьствѣ неосѧза́е́мѣ и ра́зѧмнѣ ѡт(ъ) самого Б(о)ж(ь)ства за́реѫ съвтѧще сѧ и окр(ь)сть пр҃стѡ́ла Б(о)жїа, тре́петно пр҃ѣдстожще кр҃нлы трепетно покры́ваѫще ли́ца своа̀ и непр҃ста́нным҃ъ глсѡмъ, трьс(вѧ)тѫа пѣснь Б(ог)ѧ въсн́лаѫще гл(агол)ать С(вѧ)ть С(вѧ)ть С(вѧ)ть Г(оспод)ь Савао҃ исплънь въсѣ землѣ сла́вы его҃. Въ тѡ́н бѡ́ ра́достн свѣтлѡ́стїѫ Б(о)ж(ь)ствнѡѫ почьтенн сѫ́ще. Овн пр҃стѡ́лн нарн́цаѫт сѧ. На ни́х҃ же почн́ваетъ трьбезначѧ́лнаго Б(о)ж(ь)ства сн́ла и власть. Дрѕѕн же хер҃ѵвїмн и серафі́мн шестѡкрн́лнн и четво́рѡзрачнїн и мнѡгѡочн́тн сѫ́ще. Дрѕѕн же́ снлы и властн. Дрѕѕн же́ г(ос)п(о)дствїа и нача́ла. Дрѕѕїн же агг(е)лн и архаггг(е)лн безчи́сльнаа вѡи́нства въсн въ ѕставѣ своемъ къждѡ пр҃ѣд(ъ)стожще́ и над(ъ)кожждо ра́бѡтоѫ свон чи́нь нмаще. Ѡвн въсегда пр҃ѣд(ъ)стожть сла́вѣ Б(о)жїн. Дрѕѕн же́ на слѫжбѫ посн́лаемн къ земнымъ. Овн на ка́знь и ѡт(ъ)мъщенїе нечѣ́стнвынмъ. Дрѕѕн же на сп(а)сенїе и радость вѣрныа наста́влѣѫше, ꙗкоже́ пр҃ѣжде показа́ сѧ
F. 154v агг(е)лѡмъ Б(о)говндцѧ Мѡ҃се́ѧ въ гѡ́рѣ || Сїнанстѣн, ѡбразь пр(ѣ)с(вѧ)тыѫ Б(ого)родн(ц)ѫ кѫпїнѫ ѡгнемъ горѫщѫ и не ѡгнемъ и не опо́лѣвшѫѧ. Н пакы томѕж(ь)де Мѡ҃се́ѧ ѡбразь сѣнныи пока́за въ гѡ́рѣ аггелѡмъ нзвѣстно съткво́рь и хер҃ѵвїмъ оба по́лы ѡлта́рѣ ѡсѣнѣѫща ꙗвн. Н пакы то́мѕжде м(о)лящѧ сѧ къ Б(ог)ѧ и гл(агол)ящѧ: Г(оспод)н, ащс обрѣтъ бл(а)г(о)д(а)ть пр҃ѣд(ъ) тобо҃ж, то ꙗвн́ мн сѧ са́мъ ра́зѧмно да вн́ждѫ та и разѧмѣѫ ꙗко ѡбрѣтѡх(ъ) бл(а)г(о)д(а)ть пр҃ѣд(ъ) тобѡ́ж. Г(оспод)ь же реч(е) къ немѧ и се҃ тн сло́во еже реч(е) съткво́ра ꙗко ѡбрѣ̀те бл(а)г(о)д(а)ть пр҃ѣд(ъ) мно́ж. Н реч(е) Мѡ҃сн: пока́жн мн Г(оспод)н сла́вѫ твоѫ́ и внж(ь)дѫ ащс

обрѣтохъ(ъ) бл(а)г(о)д(а)ть прѣд(ъ) тобѡж. И реч(е) емѹ Г(оспод)ь : не можеши видѣти лица моего, не можетъ бо человѣкъ видѣти лица моегѡ и живъ быти, нъ се место мнѣ и станеши при камени и покрыа тя рако́ж моеа дондеже мимоидѹ и wт(ъ)нмѹ рѫкѫ мо́ж и тогда задънѣа моа видиши, лице же мое не имати ся тебѣ. И въгда же видѣ Мѡѷсн задънѣа славы Б(о)жїѫ, просъвѣтѣ ся лице его паче сїанїа сл(ъ)н(ъ)ч(ъ)наго. И покрывь лице свое ѹбрѹсѡмъ и тако къ людемъ г(лаго)лааше: не можаахѫ бо зрѣти на лице его свѣтлости ради. И пакы велегласнѣйшїи проф(о)кь Исаїа гл(аго)лет(ъ) : видѣх(ъ) Г(оспод)а на прѣстолѣ высо́цѣ и превъзнесенѣ и серафїми стоахѫ окр(ъ)сть его : шестьѭ крилѣ единомѹ и шестьѭ крил(ъ) единомѹ невъпїахѫ тръс(ва)тѫа пѣснь гл(агол)ѫще : С(ва)ть, С(ва)ть, С(ва)ть Г(осподь)ь Саваѡ исплнь въсѣ землѣ славы его. И пакы тъж(ъ)де Исаи́а ска́заж г(лаго)леть : егда́ бѡлѣ Іезекїа ц(а)рь Ѵдéнскын прїиде́ на́ нь ц(а)рь Асирїискы іако прѣ́ати град(ѣ). И печа́лень быс(тъ) ц(а)рь брани ради належѫщѫа на́ град(ѣ). И пом(о)ли ся къ Г(оспод)ѹ Б(ог)ѹ гл(агол)а : помѣни Г(оспод)и іако хѡдихъ съ истиноѫ прѣд(ъ) тобо́ж и ср(ъ)дцемъ
F. 155 съкрѹ|шеномъ и ѹго́дная прѣд(ъ) тобо́ж сътво́рихъ. И реч(е) емѹ Г(оспод)ь : не бои́ ся, не имать въмнти въ град(ь) твои, нижде имать въ не́мъ полѹ́жити стрѣлы ни цита, защи́щѫ бо азь град(е) тъ и сп(а)сѫ егѡ, мене ради и Д(а)в(и)да ра́ба моегѡ. И съшед(ъ) агг(е)ль Г(осподь)нь и ѹби wт(ъ) плъка Асирїискагѡ рїе ты́сѫщь. И въста́вше заѵтра, обрѣтѡшѫ въсѣ трѹпїа мр(ъ)тва.

Такова бо есть сила тѣх(ъ) бесплътныхъ(ъ) и Б(о)ж(ъ)ствныхъ(ъ) славѣ. Имже съвѣмъ сѫща начальника великаагѡ архїстратига Михаи́ла вѡвѹ́дѫ сѫща бесплътнымъ силамъ. Wт(ъ) нихъ же еди́нь агг(е)ль прїа́ль бѣ власть стрѡжѣнїѹ и блюдѣнїе земни́ѹ чи́нѹ и не лѫка́вень ни зль сътво́рень wт(ъ) Б(ог)а, нъ бл(а)гь и бл(а)гостїѫ почьтень бывь, прѣвра́ти ся wт(ъ) бл(а)гѡсти на зло́бѫ. И гръдѡстиѫ исплнь ся, помышлѣаше прѡти́вити ся тво́рцѹ своемѹ и Б(ог)ѹ. Его́же гръдыня и величаніе не́ трѣѫ архїстратигъ Мїха́ль и съ въсѣми бесплътнымн чинми сътрьгѡшѫ и на земла и съ wт(ъ)стѫпнымн съ нимъ нареч(е)нымн подни́мъ агг(е)лы. И быс(тъ) тъмѣ нача́лникъ, свѣта Б(о)ж(ь)ствнагѡ лишив ся́ своеа злѡбо́ж. И кла́твѣ повѣ́нень, бѣсѡмъ прѣмѣнн ся wт(ъ) агг(е)лскаагѡ сѫщьства и красѡты и мѫще вѣчнѣн повѣ́нен ся сътво́рн. Не прнмѣшает ся злѡ́ба къ Б(о)ж(ь)ствѣ бл(а)гости, іако же Іѡ(анн)ъ ев(а)г(гє)лїсть въ виденн своє́мъ г(лаго)летъ : бра́нь быс(тъ) на н(є)б(є)сн нбѡ архаггель Мїха́ль и въсн ево́е егѡ брань сътво́ришѫ съ зьмїемъ и съвръгѡшѫ и wт(ь) чина своегѡ.

Та́кожде г(лаго)летъ и їѕда с(ва)тын ап(о)с(то)лъ, бра́тъ Іакѡвлѧ. Г(лаго)летъ велѝкын же архáггель Мїха́нлъ егда съ непрна́знїѫ расѫж(ь)дааше са:

F. 155v не смѣ сѫда Хѕ||ана навéсти на нь, нѫ реч(е): да запрѣтить ти Г(оспод)ь о тѡмъ протѝвне.

Таково бѡ под(о)баетъ рѣвенїе нмѣти по Г(оспод)и и твóрцн своемъ въ чинѣ бѡ стожще кѣждѡ и въ ѕставѣ своéмъ нензреч(е)нна свѣта и красѡты б(о)ж(ь)ственыѫ наслаж(ь)даѫт са, велѝчїа въ себѣ нникоегѡ же нниже злѡбы нмаще. Єдѝнѫ вѡлѧ и хѡтѣнїе въ себѣ нмаще еже бл(а)гѡстїѫ съблюдати ѕставь свон, въ нéм же къждо нхъ оучннень стоѝть. Въсѣ же чюдеса и бл(а)г(о)д(а)ти снма велнкынма архїстрáтїгóма дарѡвáшѫ са ѡт(ъ) Б(ог)а рѡдѕ чл(овѣ)чьскѡмѕ. Ѡвѣмъ побѣда на прѡтнвныѧ, дрѕгынм же бл(а)говѣщенїе на рáдѡсть земномѕ сѣставѕ.

Нхже пóхвалы нн ѧзы́кь нзрецн, нн ѕмъ постíгнеть под(о)бно хвáлнти, нѫ прѡтѝвѫ нéмоцн своен, елнкѡ възможемъ постѝгнѫти надéж(ь)дѫ своѫ възлáгающе къ нѝмъ, да нзреч(е)мъ нензреч(е)ннѫѧ нхъ м(н)л(о)сть и застпленїе ѡт(ъ) въсѣх(ь) напáстен. Сѝма бѡ архїстрáтнгѡма н(е)б(е)снын крѫгь чю́десы нспльнн Г(оспод)ь и земноѐ основанїе прѣсвѣтло ѕкрасн. Сѝма н(е)б(е)снаа вѡѝньства, въ ѕставѣх(ь) свонх' трепетнѡ стожще съблю́даѫт са. Сѝма четворѡчáстнїн кѡнцн земнїн недвнжнмн съхрáнѣѫт са. Сѝма мѡрскáа шнрнна повелѣнїемъ Б(о)жїнмъ нензлѝвнѡ чѝнь свон съхрáнѣѫщн и прѣдѣла своегѡ не прѣстѫпаетъ. Сѝма чл(овѣ)чьское естьствѡ ѡт(ъ) въсѣх(ь) стр(а)стїн неврѣжденно прѣбы́ваетъ. Сѝма бѣсѡвстїн пльцн прѡгóннмн нцáзѫть. Сѝма ндѡлскаа прѣльсть нс корене раздрѕшн са. Сѝма цр(ъ)квы свѣтлѡ ѕкрашаемы, правѡвѣрнѡ и еднннѡгласнѡ трьс(ва)тое пѣнїе Б(ог)ѕ въ(зн)лаѫть).[14]

II

F. 220v Пѡ́хвалноѥ бесплáтнынмь Мнха́лоу и Гаврїи́лоу, сътвóрено Кланмéнтомь еп(н)ск(о)пом(ь)

Бл(аго)сл(о)вн ѡ́(ть)ч(е).

Наста́ пра́зднолю́бцн прѣсвѣтлоѥ трьжьство бесплáтныхъ(ь) сѝль, прѣвъсхóде вьса́ко слѡ́во и ра́зоумь. Прѣсвѣтлынмн за́рамн вьсе́го мнра оза́раѥ

F. 222 не бѡ вь нс(ть)ствѣ пльт(ь)сцѣ сѣще ||нь вь нс(ть)ствѣ неосе́заѥмѣ и недо-

[14] Отсутствует конца похвалы приблизительно около 2 стр. с половиной.

оумѣнѣ wт(ь) самого Б(о)ж(ь)ства зарею сьвѣтѣще се и окр(ь)сть прѣстола Б(о)жїа предьстоѥще трепѣтно. Крилы сь страхом(ь) покрывающе лица своа и непрѣстаннѣмь гласомь трьс(ва)твю пѣснь Б(ог)8 вьзсилающе га(аго)ють: С(ва)ть, С(ва)ть, С(ва)ть Г(осподь) Савао҃ѳ исплѣнь н(є)бо и земла слава его.

Вь тон оубо радости свѣтлостїю Б(о)ж(ь)ственою почьтены соуще. Wни прѣстолы наричают се на них же почиваеть трїисьставнаго Б(о)ж(ь)ства сила и власть. Дрвзїи же херувимы и серафимы шестокрилаты и мнѡгозрачны и мнѡгоочитн соуще. Wни силы и власти. Дрвзїи же господ(ь)ства и начетци. Нныи агг(є)ли ⟨и⟩[15] архагг(є)ли, бесчисльнаа мнѡжьства, въсн вь оуставе своемь кьж(ь)до предь(ь)стоѥще и на коуюж(ь)до слоужбоу свон чинь имѣще. Wни выноу предь(ь)стоѥще славѣ Б(о)жїн. Дрвзїи же на слвжбѣ посилаемн кь земльнымь. Wзїи на казнь и мьсть нечьстивымь. Дрвзїи же на сп(а)сенїе и на радость настављающе вѣрные. Якоже прѣж(ь)де показа се аг-г(є)лwм(ь) Б(о)говндцоу Моусею въ горѣ Сїнаискѣи wбразь прѣс(ва)тые Б(ого)(родн)це коупиною wгнемь горещою и не wполѣвшею. И пакы томоу ж(ь)де Мѡусею wбразь скнніе показа Б(ог)ь вь горѣ, агг(є)лwбразно сьтворьн херувимь оба полан осѣняюща wтара завн. И пакы томоуж(ь)де кь Б(ог)8 молеци8 се и га(аго)ющ8: Г(осподь)н аще wбрѣтох(ь) бл(а)г(о)д(а)ть прѣд(ь)
Л. 222v тобою ‖ завн мн се бе разоумно да вижд8 тѣ и познаю яко обрѣтох(ь) бл(а)г(о)д(а)ть прѣд(ь) тобою. Реч(є) же Г(осподь)ь кь немоу: и се тн слѡво еже реч(є) сьтворь8, яко обрѣте бл(а)г(о)д(а)ть прѣд(ь) мною. Реч(є) же Мwусн: покажи мн слав8 твою Г(осподь)н, да вижд8 аще обрѣтох(ь) бл(а)г(о)д(а)ть прѣд(ь) тобою. И реч(є) немоу Г(осподь)ь: не можеши видѣти лица моего, не может(ь) бw чл(о)(вѣ)кь видѣти лице моѥ и живь быти, нь се мѣсто оумѣне и станеши при камени и покрыю те рвкою моею дѡн(ь)-деже мнмонд8 и wт(ь)нм8 рвкѣ мою и тогда задниаа моа взрншн, лице же моѥ не завнт тн се. И вынегда видѣ Мwусн задниаа славы Б(о)жїѥ, просьвтѣ се лице его паче сїанїа сл(ь)нычнаго. И тако покрывь лице свое оуброусwм(ь), снце г(лаго)лаше къ людемь: понеже не можахѫ зрѣти на лице его свѣтлости ради. И пакы Исаїа велнкын прор(о)къ реч(є): видѣхь Г(осподь)а на прѣстолѣ высѡцѣ и превьзнесенѣ. и серафимы стоахѫ окр(ь)-сть его: шесть крилы единомоу и шесть крилы дрвгомв и вьпїахоу тр-с(ва)твю пѣс(нь) г(лаго)ающе: С(ва)ть, С(ва)ть, С(ва)ть, Г(осподь)ь Савао҃ѳ исплѣнь н(є)бо и земла славы его. И пакы тѣжде Исаїа сказаеть

[15] В рукописи пропущение.

г(лаго)ле: егда оубо ц(а)рствоваше Незекїа въ Ін(зран)ли пріиде на нь ц(а)рь Асѵ́рїискын ꙗко прѣѣти гра́дь. И печа́лнь быс(т)ь ц(а)рь бра́нн ради належещее на градь. И по́молн се къ Г(оспод)8 г(лаго)ле: помени Г(оспо)-(д)н ꙗко ходнх(ь) сь истнною пр҃ѣд(ь) то́бою н ср(ь)дцень съкрѣше́нномь н
F. 223 оугодна пр҃ѣд(ь) то́бою сътво́рнх(ь) || И реч(е) Г(оспод)ь: не бои́ се, не нмат бо вънитн вь градь твои́ сь ꙗростїю, нже нмать поло́жнтн въ нѣм(ь) стрѣлы нн цнта, защи́щ8 бо азь градь н сп(а)с8 его́, ме́не ради н Д(а)-в(н)да ради ра́ба моего. И сьшьд(ь) агг(е)ль Г(осподь)нь н оубн wт(ь) плька Асѵ́рїискаго р҃ї н пе́ть ты́сѧщь м8же́н. И вьста́вше заутра обре́тоше тр8пїа мрьтва.

Та́кова бѡ ѥс(ть) сн́ла веспльтныхх(ь) онѣхъ сла́гь н б(о)ж(ь)ственыхъ. Нхже съве́мь с8ща начелнника архнстратнга велнкаго Мнха́ла, воевѹ́д8 с8ща веспле́тныимь сн́лам҃ь. Wт(ь) нн́хже агг(е)ль едн́н бѣ̀ пр҃ї́ель власть wт(ь) Б(ог)а строе́нї8 н пр҃ѣд(ь)ста́телствоу земльном8 чи́н8. И нже л8ка́вь, нже зле́ сътво́рень Б(о)г(о)мь, нь бл(а)гь н бл(а)гостїю почьте́нь бы́вь, пр҃ѣвра́тн се wт(ь) бл(а)гостн на зло́боу. И грьдѧ́стн нспльнн се, н прѹ́чее, вьзмьчта вь помы́слн протн́внтн се тво́рц8 своем8 н Б(ог)8. Его́же грьды́ню н велнча́нїе не тр҃пе архнстра́тнгь Мнха́ль н съ вьсѣмн веспле́тныимн чнимн съврьже его на земла́ю н съ wт(ь)стоу́пныимн сь ни́мь нареч(е)нныимн под(ь) нимь агг(е)лн. И быс(ть) тьмѣ́ нача́лннкь, свѣта Б(о)ж(ь)ственаго ли́шив се своею зло́бою. И кле́твѣ повн́нн҃ъ, вь бѣса пр҃ѣмѣн се wт(ь) агг(е)ска с8щьства н кра́сwты н м8щѣ вѣ́чнѣн повн́нна се́бе сътво́рн. Не бо прнмѣ-шаѥт(ь) се зло́ба къ Б(о)ж(ь)ственѣн бл(а)го́стн, слышн оубо Іwанна ев(а)-гг(е)лїста вь вн́дѣнїи своемь ꙗснѣнше вьзы́вающа: бра́нъ бы гл(агол)е
F. 223v на н(е)б(е)сн, архагг(е)л бо || Мнха́ль н вьсн вѹ́н его бра́нь сътво́рнше сь зьмїемь н съвръ́гоше его wт(ь) чи́на своего. Семоу же съгласоуе Іоуда ап(о)с(то)ль бра́ть Іакwвль гл(агол)еть: велнкын же архагг(е)ль Мнха́ль егда сь непр҃ї́азнїю разсоуждааше се: не см҃ѣ сѧда хоу́лна навести на нь, нь реч(е): да запр҃ѣтн́т тн Г(оспод)ь w се́мь съпротнвнниче.

Та́ково бѡ под(о)бает҃ь рьвѣнїе нме́тн по́ Г(оспод)н н тво́рцн своемь. Вь чи́н8 бо сто́ещее кѣ́ж(ь)до н вь оуста́вѣ своемь, нензреч(е)нна свѣта н кра́-сwты Б(о)ж(ь)ственые насла́ждают се, велн́чанїа вь себѣ нан зло́бы нника́-коже нм8ще. Е́дн́н8 во́лю н хо́тѣнїе вь себѣ нм8ще, еже бл(а)гостїю сьблю́-дати оуста́вь свон вь нѣме́же кьждо нх(ь) сто́ятн вь чинне н(е)б(е)сы. Вьса́ же чю́деса н бл(а)г(о)д(а)тн снма велнкынма архїстра́тнгома, да́рованы бы́ше wт(ь) Б(ог)а ро́д8 чл(о)(вѣ)чьском8. Wвѣмь по́бѣда на съпротнвные, др8гынм же бл(а)говѣщенїе на ра́дwс(ть) земльном8 състав8.

Нхже пѡхвалы нн єзыкь вьзмагаєт(ь) нзрещи, нижѐ оумь постнзаєть под(о)бно похвалнтн, wбаче протнвѣ немощи нáщен єлнко вьзможемь постнгнѣтн надéждѣ свою кь нмь вьзлáгающе да нзреч(є)мь нензреч(є)ннвю нхь м(н)л(о)сть н заствплєнїе wт(ь) въсачьскынх(ь) wбстоящнхь нас(ь) нскоушенїн н нáпастїн. Сúма бw архнстрáтнгома н(є)б(є)снаго крѣга чюдесн нспльнн Г(оспод)ь н земльноє основáнїе прѣсвѣтло вкрáсн. Сúма н(є)б(є)сная вúннствa вь оустáвѣхь своих(ь) трепéтно стóяще сьблюдают се. || Сúма четворúчнїн F. 224
конци землє недвúжнмн съхрáняют се. Сúма мúрскаа шнрwтà повелéнїемь Б(о)ж(ь)ственым(ь) нензлúáнно чúнь свóн съхрáняющн, прéдѣла своєго не прѣствпаєть. Сúма чл(овѣ)чьскоє ѥс(ть)ство wт(ь) вьсѣхь стр(а)стéн неврѣжденно прѣбывает. Сúма бѣсúвсцїн плóцн прогоннмн нсчéзают. Сúма ндwлскаа лúсть нс кóрѣне разрѣшает се. Сúма цр(ь)квн свéтло вкрáшаемы, прáвовéрно н едúногласно трúс(вѫ)тоє пѣнїе Б(ог)оу вьзсúлают. Сúма вьсáкаа ересь потрéбн се н прáвослáвїе процьфте, вéнчаває прáвовѣрныє исповéдникы. Сúма вьсáкыє нáпасти wт(ь)гóнет се н болéзны нсцéлают се.

Къ нúма же едúногласно, рáдостно прнпáдающе съ пóхвалою вьзыпúнмь гл(агол)юще: радуй се архнстрáтнже Мнхаúле, стáрѣнствомь сын прьвын воевúда бесплътнынмь сúламь. Радуй се архїстратнже Гаврїнле, прѣвын бл(а)говéстнвче вьсѣмь рáдостемь. Радуй се архнстратнже Мнхаúле, трьбезначéлнааго Б(о)ж(ь)ства нстнннын слоужúтелю н едúносвцныє Трúнце нензреч(є)ннын прѣвын вѣнцоносче. Радуй се архнстрáтнже Гаврїнле, трінбезначéлнааго свéта нензреч(є)нно съвтéщаго се, нстнннын прѣд(ь)стóателю. Радуй се архнстратнже Мнхаúле, зарею трьбезначéлнааго свéта нензречéнно сьвте се н вьс(ь) мúрь озáрае свéтóмь. Радуй се рáдwстнаа пwхвалw Гаврїнле, F. 224v
нже рáдостїю вьселенннвю вкрасúвь н стáрwсть Захарїнв вéнчавь бл(а)го || вѣщенїемь Iwанна Кр(ь)ст(нте)ла н неплодное ѥс(ть)ство плодоносно сътворнль. Радуй се архнстрáтнже Мнхаúле попрáвын тьмѣ начéлннка н прѣстолоу Б(о)жїю дwс(то)нно прѣд(ь)стóе. Радуй се архнстрáтнже Гаврїнле, вьпльщенїа Б(о)жїа дwс(то)нным бл(а)говéстнвче. Радуй се архнстрáтнже Мнхаúле, сьвтé се прúсно трїсльнычнаго Б(о)жьства непрнкосновéннным(ь) свéтомь. Радуй се архстрáтнже Гаврїнле, безначéлномоу слwвéсн о(ть)ча зáренїа, прѣсвѣтлын бл(а)говéстнвче. Твоúм бw глáсомь вьсà землıа просвьтѣ се. Твоúмь вещáнїемь прѣч(н)стаа н непорúчнаа Б(огородн)ца рáдостїю нспльнúвшн се нензреч(є)нно бесéмене О(ть)чьскыє зáре пáче ѥс(ть)ства вьспрнѥть. Радунта се сьглáснаа н тéплаа застоупнница, вьсемь прнбѣгающнмь въ крóвь вашь. Вы бw ськрвшнста прѣд(ь)тéкша вь адъ съмр(ь)тныє верéе н зáклепы грѣхúвныє[16] растрьгоста. Н вьскр(ь)сенїа рáдwсть мúрwнúсцамь бл(а)говéстúста. Прьвѣе въ

[16] Вместо грúбныє.

гро́бѣ а҃до́вные сі́лы ськр҃ши́ша и вьзьпи́вша: възмѣ́те врата кнѣ́зи ва́ши, да вьни́дет(ь) ц(а)рь сла́вѣ. Wнѣже оцепенѣ́вше ꙗко елѣ жи́вы гл(агол)аахоу: кто ѥс(ть) сь҃ ц(а)рь сла́вы? Пакы же сі̑а архистратига съ бесплѣ́тнымн си́лами wт(ь)вещава́аахоу имь гл(аго)люще: Г(осподь) кр҃ѣпькь и си́льнь вь҃ браны, ть҃ ѥс(ть) Ц(а)рь славы.

Вьсе́гда оубо на слоужб҃ Б(о)ж(ь)ствнꙋю ско́рости҃ обрѣ́таета се, проти́вные ськр҃ша́ющие, вѣ́рные же обра́дованны тво́реще. И пакы||вь гро́бѣ ꙗвльша се, чѣ́сть пока́заста своег(о) Б(ог)а оученикомъ, еди́нь се́де оу гла́вы и еди́нь ѕ҃ ни́г҃ѕ, иде́же бѣ҃ лежало тѣ́ло Г(осподь)а Iу(суса) Х(рист)а и ре́ста: что ищете жи́ваго съ мр(ь)твымн, нѣс(ть) зде́, вьста́ бо ꙗкоже реч(е). И пакы̀ вьсхо́дещ҃ Г(ос)(под)҃ на н(е)бо, ста́ста вѣ́ лицѣ ап(осто)лищѣ и ре́ста: мѫжїе Галїле́йсцїи что̀ стои́те зре́ще на́ н(е)бо, сь҃ I(су)с вьзне́сын се wт(ь) вас(ь) на́ н(е)бо, та́кожде прїи́детъ пакы̀ имже образwм(ь) ви́дѣсте его̀ вьсхо́деща на́ н(е)бо.

Та́ко под(о)бает(ь) чѣ́сть сътво́рнти Г(осподь)҃ Б(о)(г)҃ и Тво́рц҃ своем҃ Тѣх(ь) радѝ вьса̀ вьселе́нная просьвтѣ́ се. Тѣ́мн про́р(о)чьскын ли́кь Д(ѕ)хѡ́мь исплънив се, проp(о)чьство своѐ ѕкра́сн и сьвр҃ши́н. Тѣ́ма пра́веднищи и патрїа́рси вьсн̀ вѣ́нчаше се. Тѣ́мн ап(ос)(то)лскын ли́кь сьгла́сно трис(вѣ)тꙋю пѣс(нь) вьзси́лающие Б(ог)҃ вѣнча́ше се. Тѣ́ма м҃ч(е)ниць мнѡ́жьство пръкра́сными вѣнцн̀ оувезо́ше се. Тѣ́ма архїерейскаа по́хвала нетлѣ́нныѣн ра́дости сподо(о)би́ се. Тѣ́ма поустынным жи́телїе жителйскыне стр(а)сти и сла́сти ѕмрътвивше тече́нїе своѐ ско́нчаше. Тѣма же и вь послѣ́дн҃ї д(ь)нъ грѡ́бы wт(ь)врѣзѕт се и оумѣ́ршаа тѣлеса пръс(ва)тынмь гла́сомь ею, wжи́вше вьста́ноуть. Тѣ́ма и wт(ь)сто́упным дїа́вол(ь) сь бѣ́сы свои́мн свѣ́зань боу́детъ и вьвр҃жѐнъ въ м҃ѕ вѣ́чнꙋю, wт(ь) нее же да нзбави́т ны моли́твамн ею Г(осподь) на́шь, ем҃ же сла́ва сь безначе́лным҃ wт(ь)цемь и пръс(ва)тынмь и бл(а)гынмь и жнвѡ́тво́рецнмь Д(ѕ)хѡ́мь н(ы)нѣ и пр(н)сно и вь вѣкы вѣкѡ́мь, амн́нъ.

F. 225

III

F. 166v Похва́ленм҃ѕ беспльтным(ь) Мнхаи҃ѕ и Гаврїи́ль сътворе́но Клементwм(ь) еп(н)ск(о)п(о)м(ь).[17]

F. 167 Ascultaci oameni buni kreştinilorŭ marilorĭ mičilor(ĭ) toci de toată văr'sta. Askul'taci kăvom(ĭ) să facemĭ astăzi kuvyn'tĭ pen'tru sf(y)ntu Arh'agg(e)lĭ Mi-

[17] В рук. на славянском языке

hail(ĭ) şi Gavriilĭ. Jată kă ažujnse prăzdnuirea ačestorĭ putĕr'niči fără de trup(ĭ) čeei mai predesupra ku kuvyn'tul(ĭ) şi min'tea kă pre toată lumea ku zare luminată o luminează, kă nu syn'ti yntru fire de trupĭ, če-n'tr-o fire nepipăită şi neprečepută, den'tru yn'săşi r'razele D(u)m(ne)zeešti se luminează şi stau ynprežurul(ı̆) skaunul(u)i lu D(u)m(ne)zu ku kutremuri şi ku frikă şi akopărĭ faca lorĭ ku aripile lor(ĭ) şi ku glas(ĭ) neynčetat(ĭ) niče dinioarăi kyn'tă
F. 167v lu D(u)m(ne)zu de grăeskĭ: Sf(y)ntĭ, Sf(y)ntĭ, Sf(y)ntĭ D(u)m(ne)zeul(ĭ) voiničilorĭ kă e || plinĭ tot(ĭ) pămyn'tul(ĭ) de mărirea lui.

Deč(ı̆) ku ačea bukurie luminată D(u)m(ne)zejaskă syn'tĭ činstici. Unii se keamă skaune če pri ynši se odihneašte trei tok'meale D(u)m(ne)zeešti. Jară al'cii heruvimi şi serafimi, če-s(ĭ) kyte ku šase arepi şi ku mul'ci okĭ. Alcii puteri şi putear'nič(ı̆). Jară al'cii domnii şi ynčepători. Al'cii yn'gerĭ. Al'cii mai mari de yn'gerĭ şi voinič(ı̆) fără de numărŭ. Toci la tok'meala lor(ĭ) fieškarele de-i stau ynain'te şi la fiešče šluž'bă are stolul(ĭ) lui. Deč(ı̆) unii de pururea tot i stau ynain'te de mărire lu D(u)m(ne)zu, jară al'cii i trimite yn služ'bă pre pămyn'tĭ. Alcii i trimite des de bătae şi de răskumpărare čelor(ĭ)
F. 168 nekuraci.

Jară al'cii syn'tĭ de sp(a)senie || şi de bukurie de yn'direptează pre čei kredinčoši. Kum(ĭ) se arătară yn'tăju yngerii lu Moisi čeluja če văzu pre D(u)m(ne)zu yn mun'tele Sinaei yn kipul(ĭ) sf(ı̆)ntei Mariei de ar'dea trăn'dafirul ku fokĭ şi nu era aprin'sĭ. Şi jară lui Moisi kyn'dĭ se arătă D(u)m(ne)zu suptĭ um'brarju şi făku kip(ĭ) de yngerju şi heruvimi de amyn'doao păr'cile de um'brija oltarjul(ĭ). Şi jară pror(o)kul(ĭ) Isaia pror(o)čeašte de zič(e): văzuju pre D(u)m(ne)zu yntru skaunĭ nal'tĭ şi prea sus(ĭ) şi serafimii sta ynprežurul(ĭ) lui şi unul(ĭ) de yn čei ku 6 arepi şi altul(ĭ), ei striga lu D(u)m(ne)zu: Ć(ѣѧ)тьı, Ć(ѣѧ)тьı, Ć(ѣѧ)тьı[18] D(u)m(ne)zul(ı̆) voiničilor(ĭ), totĭ pămyn'tul(ı̆) e plinĭ de mărirea lui. Şi jară Isaia pror(o)kul(ĭ) tylkujašte de
F. 168v zič(e): kyn'dı̆ ynpărăcia Ezekea ynpărat(ĭ) yntru || Islailĭ veni spri ynsul(e) ynpăratul(ĭ) Asiriei ka să-i ja četatea. Şi fu ynpăratul(ı̆) foar'te yngrižat(ı̆) şi se ruga lu Dumnezeu şi grăja: ado-c(ı̆) amin'te Doamne ziče kă um'blaju ynain'tea ta tot(ĭ) ku adevăr(ĭ) şi ku inimă zdrobită, şi am făkut(ĭ) pre ogoadna sf(ı̆)nciei tale. Şi zise lui D(u)m(ne)zu: nu te teame kă-n-au a yntra yn četatea ta ku mynie şi nu vorĭ avea niče săgeată niče skut(ĭ), kă voju kruca eu četatea şi o voju myntui pen'tru mine şi pen'tru D(a)v(ı̆)dĭ robul(ĭ) mieu. Şi pogory yngerul(ı̆) lu Dum'nezeu şi učise de yn oastea Asiriilor 185 de mie de oameni. Şi se skulară demăneaca şi aflară atytea trupure moar'te.

Deč(ı̆) aša jaste putĕrea ačestorĭ fără de trup(ĭ) slugi D(u)m(ne)zeešti
F. 169 || če yntrăn'šii štim(ĭ) kă au fostĭ yn'čepătorjul(ĭ) mai marele voevod(ĭ) marele Mihail(ĭ) yntru čeale puteri făr(ă) de trup(ĭ). Če yntryn'šii era un(ĭ) yn'gerĭ če luase putĕre de la D(u)m(ne)zu, de era tok'mitorju şi era de dinain'te pyl'kului čelui pămyn'teskĭ şi nič(e) era hitleanĭ niče făkuse rău ynnaintea lu D(u)m(ne)zu, če bun(ĭ) şi ku bine era čin'stitĭ. Če se yn'toar'se den'tru bine la rău şi se um'plu de trufăšie. Şi dĕčia kugetă de vrăž'măši lu D(u)m(ne)zu. Če trufăšia lui şi myn'drĕcele lui nu le răbdă marele voevod(ĭ) Mihail(ĭ) şi pre toate pyl'kurile lui čĕle fără de trupĭ če l(e) lepădă prin'sĭ pre pămyn'tĭ şi ku ačei yngeri kăl'kători če era suptĭ myna lui şi fu mai mare
F. 169v yntunearekul(u)i || jară de lumina čea D(u)m(ne)zejaskă fu lip'sitĭ pen'tru răo-

[18] В рук. на славянском языке.

tatea lui. Şi se făku vinovatĕ blăstemului. Şi fiin'dĭ el(ĭ) yntru frămseaca yngereaskă, se skim'bă de fu draku. Şi se făku vinovatĭ mun'čiei de večie kă nu se ameastekă răotatea ku binele čel(ĭ) D(u)m(ne)zeeskĭ. Deč(i) askultă če grăjašte Іωаннъ Богословъ[19]. yn'tru vedearea lui de grăjăšte mai ales(ĭ). Fu răz'boju ziče yn' čerju ku dračii şi-i lepădară de yn činul(ĭ) lorĭ. Jară lyyngă ačeastea grăjašte şi luda ap(o)s(to)lĭ fratele lu Iakovĭ de ziče: marele ar'hagg(e)lĭ Mihail(ĭ) kyn'dĭ se sfădia ku nepriitorii nu kuteza să adukă kuvin'te de
F. 170 hulă spre mai marele lorĭ če numai če zise: ka să te || osyndeaskă de ačasta D(u)m(ne)zu pre tine vrăž'mašule.

Kă ci se kădea cie să aibi răv'nire dup(ă) D(u)m(ne)zu şi făkătorjul tău. Deč(i) toate minunile şi darurile fură date ku ačešti doi voevozi mai mari de fură dăruite de la D(u)m(ne)zu rodul(u)ĭ omeneskĭ, unii de bătae vrăž'mašilorĭ, jară al'cii de bună vestire spre bukurie tok'mealelorĭ pămyn'tului.

Če lauda lorĭ nič(e) lim'ba nu o poate zič(e), nič(e) min'tea să-i laude kum se-arŭ kădea. Jară ynsă ynpotriva neputin'cei noastre, kyt putem(ĭ) ažunge, să ne punem(ĭ) nădeaž'dea noastră spri ynšii şi să spunemĭ mila lorĭ čea negrăită şi folosirea lorĭ če ne ynkungjură de toate ispitele şi năpăštile jaste.
F. 170v || Kă ku ačešti voevozi um'plu D(u)m(ne)zu aler'garea čerjului de minuni şi temelia pămyn'tului luminatŭ o ynfrum'secă. Şi ku ačešti voiničĭ čeresti patru mar'gini ale pămyn'tului neklătite să fereskĭ, ku ačeštea lăcimea mării, kă ynvăcătura čea D(u)m(ne)zejaskă š'fereašte tokmeala ei şi hotarjul(ĭ) ei nu şi-l(ĭ) mai treače. Ku ačeštja firea omeneaskă de toate răotăcile nevătămătă jaste. Ku ačeštja pyl'kuri drăčešti fugŭ. Ku ačeštja ynšăl(ă)cjunea idoleaskă di yn rădăčină să răsipi. Ku ačeštja lumina bisearičii se ynfrum'secă şi kredinčosii čei buni yntru-n' glas(ĭ) trimit(ĭ) lu D(u)m(ne)zu kyn'tare de sf(i)nte
F. 171 Doamne. Ku ačeštja toate eresele se pierdură || şi kreştinătatja ynflori.

Če kătră din'šii să ne apropiemŭ ku bukurie şi ku laudă să strigăm(ı) şi să zičemĭ: buk(u)ră-te mare voevod(ĭ) Mihailĭ čela če ešti puterilorĭ čerešti mai mare. Bukură-te marele voevod(ĭ) Gavriile, bun(ĭ) vestuitor(ĭ) de yntăju tuturorĭ de buk(u)rie. Buk(u)ră-te mare voevod(ı) Mihaile, služ(i)tor(ju)l' a trei firi D(u)m(ne)zeešti. Buk(u)ră-te lauda buk(u)riei Gavriile, kă ai ynfrumsecatĭ toată lumea ku buk(u)rie şi bătryneacele Zahariei le-ai kununatĭ ku bun(ă) vestuirĕ lu Ioannĭ Botežătorjul(ĭ). Buk(u)ră-te mare voevod(ĭ) Mihailĭ kă ai kăl'kat(ĭ) pre mai marele yntunearekul(u)i şi stai ynnaintea skaunului lu Dumnezeu kum(ĭ) se kade. Buk(u)raci-vă kă sinteci yntr-o fire
F. 171v ažutori şi || folositori tuturora kyci skapă sup'tĭ aripile voastre. Kă voi acĭ zdrobitĭ verigile şi uša morcii čeluja če mear'se mai nain'te yntru adi. Şi buk(u)rie de ynvijare aci spus(ĭ) muerilor(ĭ). Jn groapă yntăju voi ⟨aci⟩ zdrobit(ĭ) puterile adul(u)i şi ⟨aci⟩ strigat(ĭ): luaci-vă bojari porcile voastre ka să yntre ynpăratul(ĭ) mărirei. Jară ačeja yn'cepeniră şi ynkremeniră şi abija fură vii de grăiră: čine jaste ačesta ynpăratul(ĭ) al(ĭ) mărirei. Deč(i) jară ačesti voevozi ku puterile lor čĕle fără de trup(ĭ) le răspun'dea: D(u)m(ne) zu čel(ı) tare şi putearnikĭ yntru răz'boae, ăcela jaste ynpăratul(ĭ) mărirei.

Deč(i) yn toată vreamja vă aflaci yntru služba čea D(u)m(ne)zejaskă
F. 172 foarte grabniči || pe vrăžmaši ⟨y⟩i[20] zdrobici, pre čei kredinčošii ku buk(u)rie ⟨y⟩i făceci. Şi jară se arătară yntru groapă de spuseră učeničelorĭ šăzyndĭ

[19] В рук. но славянском языке.
[20] В рук. — пропущение.

unul(ĭ) la kapĭ, altul(ĭ) la pičoare, unde zăčea trupul(ĭ) Domnul(u)i nostru I(su)s H(risto)s şi ziseră: če kăutaci viulĭ ku mor'ci'i, nu jaste ačičea či seau skulat(ĭ) kum(ĭ) au zise. Şi jar kyndĭ se sui D(u)m(ne)zu la čer(ju) stătură ynnaintea ap(o)s(to)lylor(ĭ) şi ziseră: băr'baci Galileiani; če stac(i) de kăutaci la čerju: ačest(ĭ) I(su)s če se-au suit(ĭ) de la voi la čerju, yntr-ačest(ĭ) kip'ĭ yară va veni, yn'če kip(ĭ)-l văzut(ĭ) pre'nsul(ĭ) suindu-se la čerju.

Kă aša se kade să fakă čin'ste Domnul(u)i D(u)m(ne)zeul(u)i lor(ĭ). Kă pen'tru ačeja toată lumea se-au luminat(ĭ). Pen'tru ačeja pylkul(ĭ) pror(o)čilorĭ || se umplură ku D(u)hul(ĭ) с(вѧ)тъ[21]. Ku ačeja direpcii şi strămošii toci se
F. 172v kununară. Ku ačeja čeata apostoleaskă trimiseră lu D(u)m(ne)zu kyntare de с(вѧ)ты в(о)же[21]. Ku ačeja mulcime de muč(e)niči se legară ku kununa frămseciei. Arhierei ku ačeja se dăruiră laudei şi buk(u)riei čei neputrede. Părincii čei de yn pustĭe omoryră dulčecile şi viecile lor(ĭ)şi-š' umplură aler'garea lorĭ. Ku ačeja şi la vreamea de apoi groapele se vor deš'kide şi trupurile morcilor(ĭ) se vorĭ skula. Ku ačeja şi kălkătorjul(ĭ) diavolul(ı) va fi legat(ĭ) şi va fi băgat(ĭ) yntru muynka de večie če den'tru dinsă să ne iz'băveaskă
F. 173 D(u)m(ne)zu ku rug(ă)čjunea lorĭ milostivul(ĭ) D(u)m(ne)zeul nostru || kă a lui jaste mărirea ku Tatăl(ĭ) čel(ĭ) fără de ynceput(ĭ) şi ku prea sf(y)ntul(ı) şi bunul(ĭ) şi ku D(u)hul(ı) če jaste făk(ă)torju de viacă akmu şi pururea până yn veači de veači aminĭ.

[21] В рук. на славянском языке.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

Акад. Димитър Косев — Делото на Климент Охридски и неговото историческо значение 7

Акад. Владимир Георгиев — Откриване на научната сесия. Встъпително слово 17

Проф. Иван Дуйчев — Климент Охридски в научното дирене. Постижения и задачи 21

Чл.-кор. Кирил Мирчев — Климент Охридски и развоят на българския език. 33

Чл.-кор. Христо Христов — Климент Охридски и историческият живот на българския народ 43

Чл.-кор. Емил Георгиев — Състояние на научната проблематика около личността и дейността на Климент Охридски 51

Проф. Боню Ст. Ангелов — Съчиненията на Климент Охридски и тяхната съдба 67

Доц. Петър Хр. Петров— Климент Охридски — бележит български държавен деец 79

Приветствия и изказвания на гостите от чужбина

Проф. С. Б. Бернштейн (Москва) 83

Проф. К. Пенушлиски (Скопие) 84

Проф. К. Хоралек (Прага). 85

Проф. Фр. Славски (Краков), Бележки за делото на Климент Охридски 85

Проф. А.-Е. Тахиаос (Солун) 88

Проф. В. Кипарский (Хельсинки), О происхождении глаголицы 91

Проф. Дамиан П. Богдан (Бухарест), Дело Климента Охридского по неизданным румынским источникам 99

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ
МАТЕРИАЛИ ЗА НЕГОВОТО ЧЕСТВУВАНЕ
ПО СЛУЧАЙ 1050 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА МУ

*

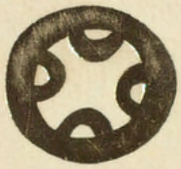
Издателски редактор *М. Чакърова*
Художник *Евг. Босяцки*
Художник-редактор *Д. Донков*
Технически редактор *Ив. Атанасова*
Коректор *Ел. Котева*

*

Дадена за набор на 1. XII. 1967
Подписана за печат на 13. III. 1968
Формат 71×100/16 Тираж 2000
ЛГ III-8
Печатни коли 7,25 Издателски коли 8,63
Цена 1,57 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 3б
Поръчка № 528

ЦЕНА 1,57 ЛЕВА